Хмельницький національний університет
Кафедра української філології

ДИПЛОМНА РОБОТА

Магістр

Галузь знань *03 Гуманітарні науки*

Спеціальність *035 Філологія*

Спеціалізація *Українська мова і література*

на тему: Прості числівники в лексико-семантичній системі української мови

ДРФУМ.019080.01.03.00

магістрантки ІІ курсу групи ФУМмз-19-1 _____ І. О. Гаценко
підпис

Керівник _____ А. М. Янчишин
підпис

До захисту допускаю:

Завкафедри української філології _____ М. М. Торчинський
Підпис, дата

Хмельницький, 2020

ЗМІСТ

Вступ…..……..……. 6

Розділ 1. Історичний аспект розвитку числівників…… 10

1.1 Генеза розвитку поняття «кількість»……..……. 10

1.2. Особливості структури значення числівників у зв'язку зі специфікою їхнього сигніфікату…… 13

Розділ 2. Семантичні особливості простих кількісних числівників української мови……..……. 19

2.1 Семантичні особливості числівника «один»……... 19

2.2 Семантичні особливості числівників «два», «три», «чотири»….. 27

2.3 Семантичні особливості числівників «п'ять», «шість», «сім», «вісім», «дев'ять», «десять»…… 38

2.4 Семантичні особливості числівників «сорок», «сто», «тисяча», «мільйон»…….. 50

Розділ 3. Відчислівникові словотвірні типи…….…… 63

Висновки…..……..……...…... 69

Перелік джерел посилання……..... 72

ВСТУП

Мова – найважливіше знаряддя мислення, засіб категоризації когнітивних пошуків. Це стосується й категорії кількості. Ще І. Бодуен де Куртене відзначав, що виявлення та вербалізація кількісних відношень у всіх галузях мовного мислення мають велике значення. Вимірювання відіграє важливу роль у житті соціуму. Д. І. Менделєєв стверджував, що будь-яка наука починається з вимірювання, а точні науки взагалі неможливі без міри [84].

Кожне слово – самостійне чи службове – перебуває в постійному русі. Не є винятком і числівники, що належать до одиниць високої абстракції, номінацій числа. Числівники, як носії семи числа, посідають центральне місце у мовному полі кількості. У своїх витоках вони синкретично інтегрували з позначенням предметів, семантизували предметність та квантитативність. Згодом, як показує когнітивний досвід, числівники втратили предметність, але зберегли нумеральність у царині квантитативного термінологічного буття.

Числівники семантизують квантитативну представленість картин світу, номінують результати когнітивної діяльності людини, виступають дієвими маркерами кількості референтів, числових репрезентацій об’єктів, їхніх частин, співвідношень та поняття числа. Числівники, як частина мови, наділені категоріальним значенням, граматичним представленням та словотвірними потенціями.

Здатність числівників конструювати нові лексичні одиниці сприяє розширенню словникового складу мови та ідентифікації еволюційних процесів квантитативної лексики. Денумеративні конструювання утворюються, як й інші похідні слова, продуктивними та непродуктивними способами [5].

Аналіз літературних джерел показує, що дослідженням кількісного аспекту мовлення займалися багато українських дослідників. Систему українського числівника проаналізовано в монографічних дослідженнях Г.Л. Арполенка, М.П. Івченка, Т.Б. Лукінова, А.Е. Супруна, досліджено у підручниках та посібниках для вищої школи з історичної граматики (О.М. Безпалько,

М.А. Жовтобрюх, О.І. Крижанівська), історії української мови (С.П. Бевзенко, М.Я. Плющ, В.М. Русанівський), їй присвячено окремі розділи в процесі розгляду граматичних проблем сучасної української літературної мови (О.К. Безпояско, І.Р. Вихованець, В.О. Горпинич, М.Т. Доленко, І.К. Кучеренко) та статті в мовознавчих виданнях (Л.А. Булаховський; О.Р. Микитюк, В.В. Німчук, М.В. Павлович, С.П. Самійленко, Ю.З. Шевельов та ін.) [11].

Незважаючи на інтерес науковців до числівників, такий важливий аспект, як прості числівники в лексико-семантичній системі української мови, досі залишається не достатньо вивченим. Новий підхід до числівників як лексем української мови зі своєю історією, семантичним потенціалом, що відображає специфічні особливості кожної окремої числової структури, дозволяє певним чином змінити традиційний погляд про їхню семантичну однозначність, проаналізувати їхні граматичні особливості. Отже, аналіз числівників із погляду їхніх семантичних і структурно-словотвірних особливостей становить безсумнівний інтерес для науковців, що й зумовлює актуальність теми дипломної роботи.

Мета роботи – проаналізувати прості числівники в лексико-семантичній системі української мови, довести, що, незважаючи на логічну системність цифрових знаків у повсякденному мисленні під впливом логічного, мова зберігає індивідуальні особливості кожного слова-числівника, які актуалізуються шляхом з’ясування його лексико-семантичних зв’язків, виявити семантичні й структурно-словотвірні особливості відчислівникових похідних у словотвірних гніздах із числівниками першого десятка у вершині (*один, два ... десять*), а також із числівниками *сорок*, *сто, тисяча, мільйон*.

Мета передбачає вирішення таких **завдань**:

1) з’ясувати місце числівників у системі частин мови, схарактеризувати склад українських числівників,

2) визначити особливості структури значення числівників у зв’язку зі специфікою їхнього сигніфікату;

3) проаналізувати функціонально-семантичні закономірності числівників відповідно до специфіки їхнього сигніфікату;

4) розкрити індивідуально семантичний потенціал простих числівників;

5) розробити семантичну класифікацію субстантиватів-числівників;

6) визначити закономірності утворення субстантиватів певних лексико-семантичних груп.

Об'єктом дослідження є прості числівники першого десятка у вершині (*один, два ... десять*), а також числівники *сорок*, *сто, тисяча, мільйон*.

Предмет роботи – лексико-семантичні особливості простих числівників української мови.

Методи дослідження: основним методом став описовий, оскільки тільки шляхом цілісного опису числівника як бази утворення нових слів можна якнайповніше дослідити словотвірні аспекти відчислівникових утворень. У роботі також широко застосовуються методи синтезу й індукції, контекстний аналіз, методи лінгвістичного спостереження, які охоплюють прийоми зіставлення та порівняння, метод структурного аналізу.

Матеріалом дипломної роботи стали прості числівники, взяті зі «Словника української мови» в 11 т. [34], «Словаря української мови» за ред. Б.Д. Грінченка [26], «Словника української мови» в 20-ти т. [82]. Як джерело додаткового матеріалу залучалися словники літературної мови різних типів, зокрема «Знаки української етнокультури: Словник-довідник В. В. Жайворонка» [81], твори художньої літератури та публіцистики.

Новизна роботи визначається недостатньою дослідженістю обраної теми. Зроблено спробу проаналізувати прості числівники в лексико-семантичній системі української мови як окремі слова, кожне з яких має свою історію, свій культурний потенціал. При розгляді числівників не тільки як одиниць мови, а й як елементів культури, залучалися дані культурологічного плану.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленому вивченні простих числівників у лексико-семантичній системі української мови. У теоретичному плані пропоноване дослідження актуальне завдяки розробці числівників як

класу лексики, який водночас є основою морфологічного розряду, що цікаво як процес взаємовпливу «форми» і «змісту». Розгляд змістового боку числівників у ракурсі історії української культури сприяє діалектичному осмисленню багатьох сучасних актуальних проблем, пов'язаних із вивченням числівників. Теоретично важливим і продуктивним є і використовуваний підхід до слова як одиниці не тільки мовного, а й культурного планів. Позитивні результати аналізу числівників дозволяють надалі використовувати подібний метод при аналізі інших груп лексики. Узагальнення структурно-семантичних характеристик відчислівникових словотвірних парадигм збагачують новими відомостями морфологію, слугують методологією для вивчення словотвірної здатності інших повнозначних частиномовних класів.

Практичне значення дослідження визначається можливістю використовувати його результати у закладах вищої та середньої освіти під час вивчення числівника та відчислівникових утворень.

Апробація магістерської роботи. Основні положення магістерської роботи заслуховувалися на:

– V Міжрегіональному науково-практичному семінарі «Теоретичні та прикладні проблеми сучасної філології» (Умань, 2020),

– університетській звітно-науковій конференції викладачів та студентів Хмельницького національного університету (Хмельницький, 2020 р.)

та викладені у статті «Тематичні групи субстантивованих числівників в українській мові» («Поділля. Філологічні студії», випуск 13, Хмельницький, 2020 р.).

РОЗДІЛ 1
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ЧИСЛІВНИКІВ

1.1 Генеза розвитку поняття «кількість»

Числівники виникли в далеку давнину з потреб суспільства й розвивались у зв'язку з розвитком самого суспільства. Як зазначає В. Горпинич, слова на позначення кількості, числа, порядку при лічбі належать до найдавнішого шару лексики [50, с. 132]. Виникнення та розвиток числівників тісно пов'язані з виникненням і розвитком поняття числа, яке виникло на тій стадії розвитку пізнання, коли людина при лічбі предметів змогла абстрагуватися від усіх їхніх властивостей, крім кількісних. Поняття числа первісно було пов'язане з уявленням про перелічувані предмети.

Уже на ранніх стадіях господарського та культурного розвитку люди повинні були рахувати й вести облік, без якого не можна було організовувати колективне виробництво. З розвитком суспільства поширювалося пізнання людьми навколишньої дійсності, збагачувався спільний досвід, ускладнювалися суспільні відносини, розвивалося абстрактне мислення. У зв'язку з цим розвивалися й числові поняття, поширювалося коло слів, які означали ці поняття, тобто числівників [19, с. 8]. Наявна система числівників у своєму сучасному вигляді складалася в слов'янських мовах протягом тривалого часу.

В україністиці історія вивчення числівника нараховує вже три сторіччя. Основною, найбільш складною проблемою їхнього аналізу є визначення місця в морфологічній системі української мови, що зумовлено виразністю єдиної категоріальної семантики – позначення числа, кількості – в іменних формах слів, що мають іменні парадигми відмінювання.

При споконвічній суперечливості «форми» і «змісту» у відношенні до числівників увага вчених була зосереджена саме на формальному аспекті їхнього вивчення. З одного боку, це зумовлено давниною граматичної традиції вивчення мови й, відповідно, порівняною «молодістю» лексикології. З іншого боку, ототожнення в сучасній мовній свідомості кількісних числівників з

назвами цифрових знаків під впливом високого рівня розвитку сучасної математичної культури сприяє тому, що ці слова сприймаються як назви чисел, що певним чином пояснює недостатній інтерес лінгвістів до їхньої семантики [20].

Числівники української мови формувалися на базі трьох типів лексичних одиниць: іменників, прикметників і займенників. До іменникового походження належать назви чисел від п’яти до десяти, сорок, сто, тисяча. Так само як іменники, ці числівники виражали предметне значення, належали до однієї з родових форм, мали форми граматичного числа і відмінювалися іменниковими парадигмами [88].

Іменниками позначалися також дробові числові величини: *третъ / третина 1/3),четъ, чєтвърть і чєтвъртина* тощо.

До числівників прикметникового походження належать назви чисел *два, три, чотири* та назви збірних числівників. Як і прикметники, вони мали несамостійний граматичний рід та залежне чисто граматичне число.

Числівник *один* – це займенниковий прикметник. До розряду числівників він потрапив пізніше, ніж інші числівники прикметникового походження [2, с. 10].

Відокремлення числівників від імен почалося за семантичною ознакою. В окремий розряд об’єднувалися іменники та прикметники зі значенням кількості. Числівники, що походили з іменників (п’ять-десять), позначали кількість як предмет. Числівники прикметникового походження виражали кількість як ознаку, а саме: як ознаку кількох предметів, що утворюють певну групу, сукупність (числівники *дъва, трие, четыре*), як ознаку сукупності, що усвідомлюється як єдиний предмет (збірні числівники, *дъвои, трои, четвертъ* тощо) [2, с. 12].

Об’єднана спільним денотатом лексико-семантична група числівників повинна була уніфікувати спосіб його вираження. Єдиний шлях досягнення однорідного вираження кількості – позбавлення числівників успадкованої від імен предметності і перетворення їх на абстрактні показники кількості.

Основою семантичного вирівнювання і зближення групи слів з кількісним значенням послужила їх співвідносність із натуральним рядом чисел, що посилювало значення числа, а ті семантичні відтінки, якими вихідні одиниці різнилися, зокрема предметність для числівників-іменників, атрибутивність для числівників-прикметників та розчленованість, роздільність для збірних числівників, поступово стерлися. Семантична уніфікація та абстрагування для числівників здійснювалися в зв'язку з розвитком і математизацією людського мислення [84, с. 126].

Найпершим виявом звільнення числівників від предметності було їх самостійне вживання, коли виражена ними кількість мислилася безвідносно до будь-яких предметів.

Ця тенденція виявилася і в поступовому звуженні сфери вживання спеціальних нумеративних слів, які були характерним явищем того часу, коли поняття числа ще асоціювалося з предметами лічби.

Семантичною передумовою остаточного виділення числівників у самостійну частину мови стало вживання їх для вираження досить абстрагованих за своїм змістом числових понять – для позначення кількості як такої.

Таким чином, семантична однорідність числівників сформувалась у процесі тривалого і складного переходу від первісної конкретності до сучасного рівня абстрагованості їх значення.

Як пережитки числової конкретності вживаються зараз так звані нумеративні слова, тобто особливі слівця, які обов'язково додаються до числівників при лічбі певних предметів або істот. У сучасній українській мові такими словами є *душа, штука, особа, чоловік, голова тощо: п'ять штук картоплин, дев'ять душ дітей, триста голів худоби* [2, с. 14].

Принципово новий підхід до числівників як лексем української мови зі своєю генетикою, історією, семантичним потенціалом, що відображає специфічні особливості кожної окремої числової структури в межах історії української культури, дозволяє певним чином змінити традиційну думку про

їхню семантичну однозначність, по-іншому підійти до розв’язання проблем, пов'язаних з їхніми граматичними особливостями.

Виявлення семантичних особливостей числівників сприяє діалектичному осмисленню основних проблем цього класу слів: актуальні для сучасної мови іменні граматичні форми є свого роду атавізмом вихідної іменної семантики кількісних слів. Абстрактне в сучасному розумінні поняття числа є історично мінливим; основним напрямом його розвитку була зміна від конкретно-речовинної його природи до логічно-абстрактної під впливом розвитку людського досвіду. Адекватному сприйняттю цих моментів, важливих для етимології, граматики, морфології числівників сприяє семантичний аналіз числівників й аналіз їхніх зв'язків і відносин у лексико-семантичній системі української мови.

1.2 Особливості структури значення числівників у зв’язку зі специфікою їхнього сигніфікату

У сучасній лінгвістиці співіснують різні погляди на природу числівників. Одні дослідники вирізняють числівники як окрему частину мови, інші – навпаки, заперечують їхню частиномовну природу або, і загалом, належність до класу слів. У нових теоретичних студіях, які базуються на п’ятикомпонентній системі частин мови (іменник, дієслово, прикметник, числівник, прислівник) з огляду на загальнограматичні значення предметності, процесуальності, атрибутивності, кількісності й адвербіальності, числівник вирізняють поряд із чотирма іншими частинами мови. У гетерогенній класифікації, яка враховує семантичний, морфологічний, синтаксичний, а для похідних слів – і словотвірний критерій, числівник, насамперед, виділяють за семантичним критерієм – значенням кількості. У числівникові, на відміну від інших іменних частин мови – іменника і прикметника – морфологічні категорії роду, числа та відмінка нейтралізовано або модифіковано. Синтаксичні особливості числівників певною мірою трансформовано чи знебарвлено [53, с. 199].

Система мови – це абстрагована від реальної мовленнєвої дійсності ієрархічна організація мовної компетенції, що складається з інваріантних одиниць (фонем, морфем, лексем, грамем, речень, текстем), структурована на основі синтаксичних, парадигматичних й епідигматичних зв‘язків між елементами на всіх мовних рівнях. Серед мовних одиниць різних рівнів центральне місце належить слову, оскільки воно виступає будівельним матеріалом для висловлення, іменуючи пізнане людиною в реальній дійсності та категоризоване в поняттях і відношеннях. У філософському потрактуванні предмети як реалії дійсності пізнаються у процесі діяльності людини й осмислюються в поняттях, а відношення між ними – у поняттєвих категоріях, які об‘єктивуються в мові у слові-лексемі, в граматичних формах, граматичних категоріях слів різних частин мови, що визначають специфіку їхньої лексичної і граматичної (морфологічної та синтаксичної) семантики і функції у побудові речення як основної синтаксичної одиниці мови. Розбіжність поглядів учених на проблему класифікації частин мови пояснюється тим, якому критерієві надається перевага у кваліфікації класів слів – ономасіологічному, граматичному чи прагмакомунікативному.

Зокрема відомі в мовознавстві спроби розглядати числівники як слова, які не входять до системи частин мови за категорійним (частиномовним) значенням – лексичною семантикою, оскільки функціонують як знаки, що обслуговують акти мовлення. І, навпаки, за ономасіологічним критерієм числівник розглядають як самостійну частину мови. Зважаючи на це, в українському мовознавстві числівник відносять до частин мови з деякими застереженнями [67, с. 51].

Так, І. Р. Вихованець характеризує числівник як частину мови, яка позначає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число: виражає своє категорійне частиномовне значення в морфологічній категорії відмінка та обмеженого функціонування категорій роду і числа [10, с. 152]. Як специфічну ознаку цієї частини мови вчений називає те, що в цьому класові слів домінує критерій семантичний: числівники виконують квантитативну і

нумеративну функції (називання абстрактно-математичного числа); їм властивий відносно сталий, кількісно обмежений лексичний склад; це морфологічно своєрідний клас іменних частин мови, який не розподіляється за родами і не змінюється в синтаксичному плані; числівник з іменником найчастіше являє собою неподільний компонент речення, який виконує певну функцію [30, с. 34].

Аналізуючи особливості слов'янських числівників, А. Є. Супрун зосереджує увагу та тому, що лексико-семантичною передумовою становлення слов'янських числівників як окремої частини мови є: 1) формування спільного кількісного значення; 2) перебудова основних іменних граматичних категорій (числа, роду і відмінка), що виявляється в більшому або меншому ступені тенденції до втрати числівниками граматичного числа, нейтралізації ознак граматичного роду, у руйнуванні відмінкових опозицій та певних спрощеннях відмінювання; 3) витворення специфічних числівникових ознак [84, с. 194-215]. К. Г. Городенська на матеріалі української мови тлумачить числівник як окрему частину мови, якій властиві специфічні семантичні ознаки (означає певну або точно не окреслену кількість предметів та абстрактно-математичну кількість). З-поміж граматичних категорій, – на думку вченої, – числівникам властива категорія відмінка, яка не може представляти їхню частиномовну особливість, оскільки нею характеризуються також іменники та прикметники. Що ж до граматичних категорій роду та числа, то їх числівники майже втратили [18, с. 18-19].

Зокрема, О. П. Сунник вважає, що числівники не становлять окремої частини мови, а формують у системі частин мови особливі підкласи субстантивних, ад'єктивних і адвербіальних числівників. На думку дослідниці, вони вирізняться на основі додаткових критеріїв, які не порушують основного принципу класифікації слів за частинами мови [53, с. 199].

Є. Курилович, заперечуючи частиномовну природу числівників, відносить кількісні числівники до складу морфем лексичного порядку, а не до класу слів. Мовознавець вважає, що кількісні слова разом із закінченням іменників у

множині формують семантичну єдність, конкретизуючи іменникове значення категорії числа: п’ять + студент + ів; сто + олівц + ів; подібно до того, як прийменник + закінчення утворюють складну морфему синтаксичного порядку, числівник + закінчення є складною морфемою лексичного порядку [45, с. 67]. Погляд Є. Куриловича на природу числівника розвиває і обґрунтовує І.Р.Вихованець у праці «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» [11, с. 30-34]. Проте згодом, у нових теоретичних студіях, учений надає числівникові частиномовного статусу, вирізняючи його поряд з іншими чотирма частинами мови [10, с. 13-18].

І. Р. Вихованець кваліфікує числівник як частину мови, яка позначає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає своє категорійне частиномовне значення в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорій роду і числа [Там само, с. 152]. Існує також погляд, згідно з яким термін “числівник” у лінгвістичній літературі використовують у більш широкому розумінні, для найменування всіх слів із кількісно-числовим і лічильно-порядковим значеннями. Такого типу слова відповідають на запитання «скільки?» і «котрий?» : *два, три, п’ятеро; тисяча, мільйон, нуль; перший, другий, десятий, сотий* і под. і належать до різних частин мови: числівників, іменників, прикметників; їх об’єднує те, що всі вони є лічильними словами [75].

Про предикати кількості Л. Щерба зазначав: “Особливою категорією необхідно визнати слова кількісні, значенням яких є абстрактна ідея числа, а формальними ознаками своєрідний тип сполучення з іменником, до якого належить слово, що виражає кількість» [92, с. 88].

М. Плющ дає потрактування числівника як ознакового слова, що входить до іменних частин мови, пов‘язуючись з іменником, виражає його ознаку за кількісним виявом (як конкретно визначену чи приблизну, неозначену) або ознаку за порядком підрахунку об‘єктів мовцем. Кількісний вияв рахованих предметів, представлених іменниками конкретного значення, передає лексична сема, а граматичні значення числа і роду залежать від форми пояснюваного

іменника: *Один син у школу пішов; Одна кімната добре освітлена; Лагідне теля двох мамок ссе (Нар. тв.).* Якщо іменник за граматичним значенням числа на опозиції «один – більше як один» має форми однини і множини, то числівники, крім *нуля, один* та похідних від іменників, як *тисяча, мільйон*, мають форму тільки множини і, як і іменники у множині, не виражають значення роду [67, с 34].

Отже, є всі підстави вважати числівник окремою самостійною частиною мови. Переконливим є визначення числівника в монографії С. Жаботинської, яка розглядає його як самостійний логіко-граматичний клас, категорійна семантика якого співвідносна з поняттям числа як «цілісного членованого на підраховані однорідні частини об‘єкта, що займає певне місце в числовій ієрархії» [33, с 137-138].

Числівники відрізняються від інших груп лексики системою словотворення та синтаксичними особливостями Категорія кількості виступає як номінативна база цього класу слів, виявляє свою семантику в актуальних процесах номінації, набуваючи статусу числа-концепту у двох ракурсах: кількісно-інтенсивного або індексно-порядкового [Там само]. Подібні семи містять і похідні від числівників іменники *(двійка, п‘ятірка, десяток, сотня / сотні, тисячі, п’ятиріччя)*, прикметники (*сторічний, кількаметровий, подвійний, одноразовий)*, прислівники *(вчетверо, надвоє, чимало),* дієслова *(подвоїти, подесятирити)*, але вербалізують їх по-різному – відповідно до синтаксичного призначення форм у системі парадигми. Пор.: *Минуло два роки. Дворічний хлопчик спить; Мати народила двійню; Ідемо до школи удвох із сестрою. Щось двоїться в очах [30, с. 36]*.

Отже, в основі всієї складної системи числівників української мови лежить дуже невелика кількість непохідних числових назв. Це назви першого десятка та назви на зразок *нуль, сто, тисяча, мільйон, мільярд.* Всі інші числівники утворені за допомогою цих слів або шляхом лексикалізації вільних колись синтаксичних словосполучень з числовим значенням або об’єднанням в одну числову назву двох і більше слів. Новими лексичними одиницями числівники

сучасної української мови не поповнюються, якщо не брати до уваги аналітичні числові назви, що можуть з’являтися для позначення надзвичайно великих або надзвичайно малих кількісних понять. Числівник, як частина мови, що виникла недавно, ще перебуває у процесі становлення, і в наш час цей процес не завершився, постійно змінюється, удосконалюється формотворча система числівників.

РОЗДІЛ 2
СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОСТИХ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1 Семантичні особливості числівника «Один»

Семантика слова «один» найтісніше пов'язана з його морфологією, тому останній аспект повинен бути розглянутий у системі.

Оскільки семантична диференціація тільки на підставі контексту не дає розрізнення значень цього слова, зважаючи на їх діалектичний взаємозв'язок, за основу семантичної деталізації ми взяли саме синтаксичні функції цього слова. Як правило, ці відмінності підтверджуються і граматичними чинниками. Синтаксичний фактор дозволяє чітко виявити лише кілька типів морфологічного значення цього слова, тому важливим елементом аналізу є також номінативна значущість (відображає ця одиниця реальний факт або висловлює лише відтінок значення іншої ознаки).

На цій підставі чітко виділяються наступні три синтаксичні (семантико-синтаксичні) моделі вживання слова «один» :

1. ОДИН + група присудка (з прислівниковим значенням «на самоті, без інших»);

2. ОДИН як самостійна синтаксема (вказівний, особовий займенник);

З.А. ОДИН + іменник (позначає тільки конкретне значення);

З.Б. ОДИН + іменник з підсилювальною часткою (займенником, прикметником).

На першому етапі розглянемо такі два типи синтаксичних моделей зі словом «один», які не вписуються в традиційну, пропоновану граматиками схему – «ОДИН + ІМЕННИК».

1. Найбільш яскравою з формального боку є модель «один + група присудка», де «один» з синтаксичної точки зору виступає детермінантою при іменнику – активному суб'єкті (особовий займенник, іменник у значенні істоти, власна назва) і дієслово, що вказує на фізичну силу, рух, які можуть мати

активним суб'єктом тільки людину. Пор.: *Один я на світі без роду, і доля – Стеблина-билина на чужому полі* (Тарас Шевченко, І, 1963, 88); *Цвіте садок. І дітвора в алеях обручі ганяє. А я один. Сумна пора. Не видно їй ні дна, ні країв* (Володимир Сосюра, І, 1957, 147); *Ясногорська подумала раптом, що може отак закам'яніти, як стоїть. Закам'яніє справді, реально, за якусь хвилину і залишиться стояти вічно, одна серед цього пустельного степу* (Олесь Гончар, ІІІ, 1959, 184).

У цих прикладах слово «один» наближується до обставинного значення «без інших, на самоті».

Традиційно в словниках це значення трактується як: «3. У знач. дод. Який живе, стоїть і т. ін. самотньо, окремо від інших; одинокий, самотній. У межах цієї моделі це слово має подвійну синтаксичну залежність (навіть у неповному реченні) і здебільшого є одиницею предикативного центру в цілому, має самостійну семантичну значимість, важливу не тільки для значення словосполучення, але й для значення всього контексту.

Якщо числівник стоїть поряд з іменником, що вказує на неживий предмет, це значення здатне вказувати на одухотвореність. Значення самотності й одухотвореності посилюється і внаслідок синтаксичної функції (у складі складеного іменного присудка), і внаслідок контексту.

Більш того, можна говорити про існування цілого «мотиву» в художній, поетичної мови, який виражається найчастіше саме цією моделлю. Наприклад, наведемо похідні, що об'єктивують це значення слова: *одним одна, одним один*, що підсилюють саме прислівникове значення

2. Наступна синтаксична модель вживання цього слова вказує на певні семантичні особливості і самостійну синтаксичну значимість:

ОДИН – ЗАЙМЕННИК.

Може виступати у значенні: 1. Дуже активно *ОДИН, А, О, І* і виступати замінником конкретних референтів, семантично виконуючи функції вказівного, особового (3 особа), заперечного займенників. Суб'єкт або об'єкт у цих випадках завжди конкретний, навіть якщо виступає узагальнено. Це слово

може бути в контекстах замінено словами «цей, ця, це, той, не цей, ніхто, він, вона, воно». Слід звернути увагу на деяку схожість слова «один» з категорією відносних займенників: пор. ніхто – хтось або вживання слова «один» як «лише один зробив це» (одна людина). *«Жоден з них не зробив цього» (ніхто, жодна людина). «Один чоловік спорядив був це» (хтось, якийсь чоловік).*

ОДИН як показник невизначеності частіше функціонує в моделі ОДИН + іменник, проте іноді виступає фактично як неозначений займенник типу «хтось, дехто»: *Двоє кукало, а одно полетіло* (Номис, 1864, № 13788); *Послали одного з табору по воду, бо вже пора була і каші варити* (Квітка-Основ'яненко, II, 1956, 10).

Слово «один» вміщає в себе і сему «одухотвореності» (у подібних контекстах завжди мається на увазі – «людина»): *Але що значить один могутній коваль Танюшкін? Один же в полі не воїн* (Федір Бурлака, Напередодні, 1956, 75).

Отже, можна стверджувати, що, виступаючи замість іменника, або виступаючи еліптичною формою, причому найчастіше в моделі «одна людина», слово «один» виступає в займенникових значеннях.

Активний розвиток ця модель отримала в таких поєднаннях, як «один до одного», «один за одним», «всі як один», «сам на сам», «всі до жодного» тощо.

Як один, всією громадою постановили Піски не пустити козаків у село (Андрій Головко, II, 1957, 313); *Вперше в бухгалтерії контори «Міськенерго» разом усміхнулися всі одинадцять співробітниць, усі як одна...* (Віталій Логвиненко, Давні рани, 1961, 120)*; б) те саме, що [Усі] до одного. Всі полягли як один, тільки зброя та диски лишились* (Леся Українка, I, 1951, 231)*; Ці [бійці] – як один – в новому обмундируванні, з чистими незасмаленими казанками за плечима* (Олесь Гончар, III, 1959, 171).

У словниках «один» «в значенні займенника» подається дуже непослідовно, що говорить про семантичну складність і неоднозначність цієї лексеми. Тлумачний словник української мови в 11 томах [80] подає лише такі займенникові значення слова «один», як у знач. займ. вказ. Той самий. *Після*

смерті батька та матері (вони під холеру померли одного-таки й року) громада оддала сироту далекій родичці (Панас Мирний, І, 1949, 149); *Старалася [Маруся] запевнити себе, що біжить в одному напрямі.., але внутрішній голос казав, що.. вона, може, десять разів уже міняла напрям* (Гнат Хоткевич, ІІ, 1966, 271); *– От ми й зустрілися, – кажу я, а наче зовсім недавно ми з вами жили в одній кімнаті* (Юрій Яновський, ІІ, 1958, 39).

8) У знач. займ. вказ. Саме цей, такий, а не інший (уживається при протиставленні). *В серці бідного молдувана надія боролась з жадобою дикої помсти і часом переважало одне почуття, часом друге* (Михайло Коцюбинський, І, 1955, 215)*; [Сторчак:] Я люблю тебе, а ти... [Мар'яна:] Я живу одним життям, ти – іншим. Ти ненавидиш те, що люблю я...* (Микола Зарудний, Антеї, 1961, 30); *Це просто чудо якесь з чоловіком тут робиться. Внизу під скелею, був один Хома, а піднявся на скелю, то це вже зовсім інший Хома! І бачить далі, і чує далі...* (Олесь Гончар, ІІІ, 1959, 103).

9) у знач. займ. неознач. Якийсь, котрийсь. *Пішла я на заробітки в город; стала в одних панів за наймичку* (Марко Вовчок, І, 1955, 86); *Було колись в одній країні: сумний поет, в сумній хатині рядами думи шикував* (Леся Українка, І, 1951, 279).

Видається логічним у подібних випадках акцентувати увагу на формі і синтаксичній функції цього слова, оскільки спектр значень, які висловлюються однією і тією ж формою, може коливатися в межах всієї семантики одиничності (для порівняння, *«один з нас / них», «Це одне з найкрасивіших місць ... »).*

Серед займенникових форм вживання цього слова слід особливо виділити інформативну багатоплановість форми *ОДНЕ*. Семантично і синтаксично виділяються такі підгрупи: 1) «одного себя». *Лежить Карпо на лаві плазом, мов зарізаний кабан, і пальцем не ворухне, одно постогнує* (Михайло Коцюбинський, І, 1955, 303); *Сонце під обід – і так пече, що й Лиска.. умокріла вся, й півник одно роззявляє дзьоба, одно роззявляє – нічим дихати* (Іван Вирган, В розповні літа, 1959, 269).

Середній рід слова «один» – «одне» є семантично значущим (пор. У значенні «щось»). Якби форма «одне» в цьому контексті вимагала інформативного поширення, то можна було б говорити про його уточнювальну суть, і тоді знач. дод. 2) «ніхто інший, крім ..» було б виправданим. Функціонально його можна порівняти зі сполучником «те, що», «про те, що», оскільки відмінною рисою цієї словоформи є необхідність подальшого семантичного наповнення. З іншого боку, вживання таких поєднань, як «одне до одного», «все одно», на нашу думку, є більш інформативним, ніж може передати займенникова форма.

Найбільш багатозначна наступна синтаксична модель вживання слова «один» – ОДИН + ІМЕННИК.

У цій структурі чітко диференціюються такі семантико-синтаксичні функції слова, як

- ОДИН - ЧАСТКА (ПІДСИЛЮВАЛЬНА),
- ОДИН - НЕОЗНАЧЕНИЙ ЗАЙМЕННИК,
- ОДИН - ЧИСЛІВНИК,
- ОДИН - ПРИКМЕТНИК.

Розглянемо кожен тип граматичного значення слова «один» окремо.

«Один» може виступати синонімом часток «тільки, лише», набуваючи властиві цим часткам обмежувальні або підсилювальні значення. Часткою слово «один» виступає в поєднанні з конкретними і речовинними іменниками: *Стає млосно, йде обертом голова. В голові одна-єдина думка: тільки б не впасти!* (Антон Хижняк, Тамара, 1959, 257); *Є такі люди, яких можна описати одним-єдиним словом* (Павло Загребельний, Спека, 1961, 20); *Над Трахтемировим високо На кручі.. Стоїть одним одна хатина...* (Тарас Шевченко, II, 1963, 42)*; У заможного козака Кабанця була одним одна дочка Мотря* (Панас Мирний, I, 1949, 185).

У поєднанні з абстрактними іменниками та іменниками, займенниками, що позначають конкретного референта, слово «один», часто в поєднанні з частинками «тільки, лише», набуває підсилювального відтінку. У деяких

випадках можна говорити про посилення експресії. Логічно слово «один» у цих контекстах не несе фактичної інформації. Наприклад: *Роман мовчав. Він був тихий на вдачу .. і дуже несміливий: ніколи він не зачіпає ні однієї дівчини ні словами, ні жартами* (Нечуй-Левицький, VI, 1966, 304); *Росив дощ, і від цього ніч ще гірше темніла.. А в селі ні одного світла* (Мирослав Ірчан, II, 1958, 85).

У таких стійких поєднаннях, як *одне задоволення (щось робити), одному Богу відомо,* «один» має підсилювальне, експресивне значення «лише» .

ОДИН – НЕОЗНАЧЕНИЙ ЗАЙМЕННИК.

Узгоджуючись граматично з іменниками, слово «один» виступає показником невизначеності, синонімічним до слова «якийсь. Тлумачні словники адекватно виділяють це значення й аналогічним чином характеризують морфологічну віднесення цього слова. Наприклад: «В знач. неознач. займенника». *Пішла я на заробітки в город; стала в одних панів за наймичку* (Марко Вовчок, I, 1955, 86); *Було колись в одній країні: сумний поет, в сумній хатині рядами думи шикував* (Леся Українка, I, 1951, 279).

Адекватне відображення цього значення і його лексико-граматична віднесеність у словниках свідчить про фактичне значенні слова «один». Слід підкреслити, що значення «якийсь», разом з «єдиний», було актуальне ще в давньоукраїнській мові, на відміну від інших значень «одиничності».

Найважливішим критерієм виділення кількісного значення слова «один» є його співвіднесеність з різними типами кількісних парадигм (один – два; один – невелика кількість; один – багато; один як елемент лінійніх кількісніх відношень). З огляду на неоднаковість обсягів кількісних парадигм слово «один» як перший елемент кількісного ряду має різні відтінки числового значення (лише один, не більше; один – два в лінійному ряду, як компонент мінімальної парадигми тощо). Відповідно до виділених нами типів кількісних значень наведемо такі приклади:

а) лінійно-негранічне (необмежене) кількісне значення може виражатися в поєднаннях слова «один» з іменниками, іменниками, що позначають потенційно відкритий логічний ряд предметів, у значенні відповідних

дериватів: *одноатомні, одноденний, однотонний*. До прикладу: «*Підкинули іще одно поліно, Воно стріляло, схоплене вогнем*» (Микола Бажан, Вибр., 1940, 109).

Однак слід підкреслити, що це не саме вживання значення слова «один». Предмет у кількості одного – це предмет сам по собі, що граматично може бути виражений іменником однини, тому вживання цього слова в деяких випадках зайве. Тому часто деривати, що об'єктивують кількісне значення цього слова, стають термінами: *одноклітинний (організм), однорічний (про рослину).*

б) лінійно-граничні (обмежені) кількісні значення (у значенні – «лише один»): *Багато ж тих корінців – страх як багато. Один, два, три... десять, ціла жменя, ціла купа...* (Михайло Коцюбинський, I, 1955, 206). *В цьому році відділ народної освіти прислав у село завзятого учителя, який недарма отримував щомісяця тридцять фунтів жита, один фунт цукру та дві пачки сірників* (Михайло Стельмах, II, 1962, 97).

Подібний тип кількісних відношень об'єктивується в таких дериватах, як *одновалентний, однокамерний, одноквартирний, одноколесний, однокімнатний, одноламповий, однопартійний тощо.*

в) ієрархічне кількісне значення виділяється при вживанні слова «один» як елемента певної кількісної групи, найчастіше саме як приклад контрасту за принципом «один» – «багато»: *О. Хведор був веселий, реготун. Не один, повіт знав о. Хведора; його знала навіть уся губернія* (Нечуй-Левицький, I, 1956, 116); *Старезний самотній прадуб, що шумів віттям не один вік, похилився над Дніпром вже майже без гілля* (Олександр Довженко, I, 1958, 388);

Очевидно, що в цій формі асимілюють поняття «істота» і «кількість», але оскільки мова йде про конкретне кількісне протиставлення, то ми маємо право говорити у такому випадку про слово «один» як про числівник.

Традиційним слід вважати протиставлення слова «один» іншим кількісним одиницям в прислів'ях на кшталт: *сім разів відміряй – один раз відріж тощо.*

Незважаючи на те, що в цих випадках співвідносяться елементи різних типів множин, принциповість значення «один» актуалізується тільки в співвідношенні зі значенням «багато», ритуально висловлюваним словом «сім».

г) ієрархічно-референційне кількісне значення відображає природна властивість реальних об'єктів. Як «ілюстрації» цього типу кількісного значення вкажемо такі деривати: *одноокий, одногорбий, однозубий, однокореневі, одноногий, однорукий, одновухий і ін.*

Слід звернути особливу увагу на той факт, що слово «один», на відміну від інших числівників, розвиває і своє числове, більш того, «цифрове» значення. Скажімо, ми часто чуємо спортивний рахунок *«Один-нуль на користь…»*. Тобто можна стверджувати, що математичний вислів спортивного рахунку набув семантичний відтінок «переваги» кого-небудь над ким-небудь, виражений данною пропорцією.

Цікавим, на нашу думку, є вислів «номер Один». У подібних випадках слід порівнювати цей вислів з якісним значенням, тобто той, що виступає у формі найвищому ступеня – найперший, тобто найкращий.

Найбільш різноманітна і складна функція числівника «один» як повнозначної якісної ад'єктивної (переходить в прикметник) одиниці. Тут диференціація якісних значень можлива при синонімічній заміні такими словами, як «єдиний», «однаковий, тотожний», «цілісний, єдиний»:

а) один в значенні «ніхто інший або ніщо інше, крім: єдиний»: *Раз увечері зимою, У одній свитині, Іде боса титарівна І несе дитину* (Тарас Шевченко, II, 1953, 81)*; Степан Васильович, посміхаючись одними очима, відповів йому: – І тут нам не по дорозі* (Михайло Стельмах, I, 1962, 19);

Відтінок «єдиності» цілі виражається не кількісним значенням, а якісним, оскільки слово «один» поєднується не з конкретним, а з абстрактним іменником. Для порівняння, вислів «один-єдиний»: *Стає млосно, йде обертом голова. В голові одна-єдина думка: тільки б не впасти!* (Антон Хижняк, Тамара, 1959, 257); *Є такі люди, яких можна описати одним-єдиним словом* (Павло Загребельний, Спека, 1961, 20);

б) один в значенні «той же самий, тотожний, однаковий»: *Нездонне склепіння ясно-голубого.. неба увінчало нежарке сонце й одним однісінька пухка хмарина* (Юрій Яновський, Мир, 1956, 199); *Чи лиш одно-одніське слово:*

«зрада», лиш слово «зрада» у душі лишилось?.. (Уляна Кравченко**,** Вибр., 1958, 50);

Це значення актуальне для порівняння двох або декількох предметів, об'єктів у таких стійких поєднаннях, як *міряти на один аршин, з одного тіста, одного поля ягоди* тощо. Наприклад: *Ти і я – **одного поля ягоди**. Одна доля зв'язала нас (*В. Большак*); – Що стражник, що становий – усі вони **одного поля ягода**, одним миром мазані!.. (*Панас Мирний*).*

Для порівняння наведемо такі деривати, як *одновіковий, одночасно, одночасність, одночасний, однойменний, одномасний, однотипний, однотонний, одноколірний тощо;*

в) один в значенні: «цілісний, неподільний, єдиний», наприклад: *«Жити під однією стріхою»*. Для порівняння, такі деривати: *однополчанин, односельці, одноутробний тощо* (зі старослов'янської – єдиний, єдність).

Актуальне це значення і в таких стійких поєднаннях як: *в один голос (говорити) – «разом», сідати за один стіл – «разом, за загальний стіл», жити одним будинком, одним миром мазані тощо.*

Однак слід підкреслити, що формальні підстави наведеної нами вище класифікації можуть мати розбіжності (хоча і не завжди) з комплексом відтінків одиничності.

2.2 Семантичні особливості числівника «два», «три», «чотири»

Якщо аналіз слова «один» ставить перед нами не типові для інших числівників проблеми морфологічного, синтаксичного характеру, то «два» видається нам істотним елементом семантичної кількісної системи і в цьому сенсі підтверджує думку І.Бодуена де Куртене про те, що «два» є першим числом, з якого починається числовий ряд [8]. Однак при аналізі цього числівника постає проблема нетипового для інших числівників характеру: це проблема співвідношення слова «два» і категорії двоїни, адже вони знаходяться в тісному взаємозв'язку з розумінням подвійності взагалі.

Важливою складовою ланкою в структурі поняття «два» є той факт, що це одна з перших одиниць рахунку, а тому і в мовній картині світу вона може бути співвіднесена з невизначено-кількісним значенням «мало, дуже мало» (слід згадати думку Бодуена де Куртене про те, що саме з «двох» починається числовий ряд [8]).

Зазначені особливості етимологічного, культурно-міфологічного, концептуального, граматичного характеру значною мірою пояснюють «семантичне поле» цього слова, хоча і не є остійними його ознаками.

З урахуванням вищевикладеного, розглянемо функціонально-семантичні особливості слова «два». Значення неграничної кількості найбільш типове для цього слова, як і для інших числівників у поєднанні з конкретними іменниками: *На той час суддями були: Якіїсь два Осли, Одна нікчемна Шкапа Та два стареньких цапа* (Леонід Глібов, Вибр., 1957, 74); *Стулились краями дві половини – одна зелена, друга блакитна – й замкнули у собі сонце, немов, перлину* (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 226); *Подзвонили вранці, Що приїдуть у село два американця* (Степан Олійник, Вибр., 1959, 128).

Для порівняння, утворені на цій основі деривати: *двоатомний, двоаршинний, двовіковий, дводенний, дволітровий, двокопієчний тощо*.

Важливо, на нашу думку, підкреслити якісну спрямованість розвитку семантики словосполучень (на підставі семи *ділити / об'єднувати*), в основі яких лежить лінійно-граничний тип кількісного значення: *за двома зайцями поженешся ..., двом богам молитися, ласкаве теля двох маток ссе*. У кількісну парадигму «два» об'єднуються предмети, що існують в певних умовах тільки в однині, що і дає можливість збільшення змісту подібних поєднань.

Значення слова «два» засноване на природній парності, оскільки подвійність чого-небудь є природною властивістю деяких об'єктів дійсності. Виділення цього відтінку кількісної властивості цього слова важливо, оскільки воно виступає основою великої кількості дериватів, стійких сполучень. Для прикладу, закономірність утворення наступних слів: *двоокий, двокрилий, двогорбий, дворогий, двоногий тощо*.

ДВА як взаємозумовлені частини одного цілого не тільки референційно, але й якісно, активно вживається в таких стійких поєднаннях, як: *палиця з двома кінцями, два чоботи – пара, дві сторони однієї монети; (Схожий) як дві краплі води (лінійний тип, що означає безліч), між двох вогнів, на два фронти.*

Стосовно слова «два» виділяється значення невизначено малої кількості (незначна міра інтенсивності тощо). Розвиток цього значення мають і інші словосполучення з цим словом: *Я ось тільки ще два слова скажу, я тебе наздожену* (Марко Вовчок, I, 1955, 206).

«Якісне», що не має відношення до сукупності однорідних одиниць і, отже, до категорії кількості, значення цього слова зумовлене саме концептом «два» – «ціле / його частини», «ділити / об'єднувати», вживається переважно в текстах розмовного стилю і в мові художньої літератури. Отже, словом «два» може виражатися контраст двох предметів або явищ. Слід в зв'язку з цим підкреслити саме якісний характер цієї зумовленості. На нашу думку, саме це значення («поділ, опозиція, контраст двох одиниць», частіше навіть всередині однієї сутності) найбільш первинне в історії цього слова. Наприклад: *двовір'я – 1) сумнів, коливання; 2. дві віри – лицемірний, неясний; двозначність - незгода, розбіжність і ін.*

Наприклад, слово «двоїстий», крім значень з семою «подвійний, у кількості двох», набуває значення «що містить дві різні якості, властивості».

Однак спостерігається актуалізація системного кількісного значення цього слова (значна кількість дериватів, де домінує сема «складається з двох одиниць»): *двозубий, двострунний, двофокусний, дволітровий, двометровий, двостатевий, двостволка, двоствольний, двостопний, двосторонній, двостулковий, двоступеневий.*

Черев те, що яйцеклітини і живчики розвиваються у кожної гідри, цих тварин називають двостатевими (Зоологія. Підручник для 7 кл., 1957, 17). *На плечі в нього висіла двостволка, а збоку – два зайці, забиті в лісі* (Анатолій Шиян, Гроза.., 1956, 176). *Залежно від форми ріжучої частини перові свердла поділяються на двосторонні, пристосовані для роботи в обидва боки, і*

односторонні – для роботи в один бік (Практикум з машинознавства, 1957, 70); *Широке застосування знайдуть пружні двосторонні тканини, такі, як драп, твид, букле* (Мистецтво, 5, 1968, 40).

Нова радіорелейна лінія розрахована на 24 канали двостороннього бездротового зв'язку (Радянська Україна, 26.III 1957, 1); *Двостороннім визнається договір, за яким обидві сторони взаємно беруть на себе зобов'язання* (Цивільний кодекс УРСР, 1950, 27).

Збирати коноплі при двосторонньому використанні – на насіння і на волокно – не так просто, як при використанні тільки на волокно (Технічні культури, 1956, 182). Виборщики від сільських громад спочатку обирались на волосних сходах. Таким чином, для сільського населення вибори були двоступеневі (Історія УРСР, I, 1953, 481).

У сучасній мові при домінуванні дериватів на основі кількісного значення активно функціонують і деривати, що об'єктивують значення «цілісності / роздільності», напр.: *двоєдиний, дворушник.* Цікавим у цьому розумінні є значення слова *«двійник»* – «той, хто має повну схожість».

Цією лексемою також може бути виражена діалектика єдності: наприклад, назва пригодницько-історичного роману *«Між двох орлів»* (Я.Дегтяренко).

У розширеному значенні в формі збірного числівника виражений цей елемент концепту слова «два» в наступному прикладі: *Лід стінкою на вичовганій канапі сиділо ще двоє пасажирів* (Петро Панч, Синів.., 1959, 4); *[Дудар:]. Зосталася Нресьчиха з трьома дітьми: двоє дочок і син* (Олесь Гончар, Таврія.., 1957, 9).

Важливо підкреслити і наявність практично єдиного похідного, де об'єктивується зазначене значення «двоєдиний»: *Двоєдина австро-угорська монархія поділила українські землі* [в 50-і роки XIX ст.] *на дві частини: Галичина і Буковина ввійшли до складу Австрії, а Закарпаття – до складу Угорщини* (Іст УРСР, I, 1953, 531).

Цікавим є вживання числівника «два» в значенні «другий» при іменниках – власних назвах. *За «Київ-Товарною два» гримотіло* (Іван Сенченко, На Батиєвій горі, 1960, 29).

Отже, концепт «два» містить у собі такі елементи, як «цілісність / розділеність», «ціле / частина цілого». Це слово здатне виразити діалектичну сутність цілого відображенням таких його частин, як «єдність частин» і їхній «контраст». Як одна з перших кількісних одиниць це слово виражає і значення невизначеної кількості.

Слово «три» не має загальновизнаного тлумачення. Традиційно вважається, що числова модель «три» має сакральне значення в розумінні древніх індоєвропейців і часто визначає кількість основних значущих ритуально-міфологічних одиниць: 3 головні боги (римський, ісландський пантеон), триглаві чудовиська (слов'янський фольклор), 3 персонажі, 3 бажання, 3 випробування, троїчність індоєвропейської моделі світу, членування світового древа: верхній, середній, нижній світи, з якими співвідноситься все живе. Слід зауважити, що в графіці пізнього палеоліту, коли мова йде лише про переваги тих чи інших кількісних груп в узорах, групи по 3 і 6 активно зустрічаються в різних культурах [16, с. 851-852].

Часте використання цього слова в фольклорних текстах, стійких поєднаннях, дозволяє припустити, що культурний концепт цього слова може трактуватися як «ідеальна міфологічна структура», зручна як ритуальна одиниця, оскільки саме слово «три» не передбачає будь-яких стійких асоціацій і трактувань. Пор.: *гнати в три шиї; зігнутися в три погибелі (в три дуги); в три обхвати, заблукати між трьох дубів тощо.*

Концепт «три» в мовному плані можна уявити як «діалектику числа» в цілому. Це число одночасно об'єднує в собі такі антиномії, як

- багато – мало,
- відмінність – єдність,
- є ідеальною за структурою динамічною моделлю.

Функціонування слова «три», ймовірно, зберігає сліди приналежності до різних кількісних систем:

1. Сема «багато», «високий ступінь чого-небудь». Наприклад: *Як вдарить блискавка з-за хмар, Вона твій стовбур в три дуги зігне!* (Володимир Іванович, Перебендя.., 1960, 95)*; Улянка..бігла з повним кошиком, згинаючи в три погибелі недолугу постать* (Леся Українка, III, 1952, 664). *В три шиї давно треба було гнати і того ж Рябокляча, і Пожитька, а з сільської Ради – Кушніренка-п'яницю* (Андрій Головко, А. Гармаш, 1971, 466); *– Сергій насміявся з тебе?.. То зараз же, при тобі, в три шиї витурю, в безвість нажену його, псяюху такого!* (Михайло Стельмах, Хліб.., 1959, 121). *Іди (ідіть) [собі] геть (до лиха, до чорта, з очей, на чотири вітри, під три чорти і т. ін.) (див. іти). [Василина:] А не пішов би ти, прохожала людина-парубче, з-під вікна під три вітри?* (Степан Васильченко, III, 1960, 67). *Вони [українські поміщики] здирали по три шкури з українського селянина* (Іван Цюпа, Україна.., 1960, 31)*; Любив Комар замість однієї дві шкури з людини стягти* (Олександр Ковінька, Кутя.., 1960, 29)*; Князь був на торговищі, скаржились-бо йому новгородці у що купці захожі луплять по три шкури за все* (Павло Загребельний, Диво, 1968, 401).

Актуалізувалася ця сема і в таких дериватах, як *триклятий, втридорога, триповерховий*, наприклад: *Чого, Парасю, ти блідна? – Ох, ненько! Домовий триклятий Мене все кликав до вікна* (Павло Грабовський, I, 1959, 445); *Нема нічого страшнішого, ніж вночі опинитися в цьому триклятому тропічному лісі* (Юрій Бедзик, Вогонь.., 1960, 27). *Тепер уже втридорога стало* (Панас Мирний, III, 1954, 85); *Генріх під огірки відводив ліпший ґрунт і брав за них утридорога* (Степан Чорнобривець, Визволена земля, 1959, 200). *Хлопець попростував до невеликого триповерхового будинку* (Микола Зарудний, Світло, 1961, 12); *Незабаром батько з сином зупинилися перед триповерховою кам'яницею з ґанком* (Спиридон Добровольський, Олов'яні солдатики, 1961, 7).

2. Розташований у три ряди один над одним; потрійний. *Я побачив рівні ряди триповерхових стелажів, а на них щось акуратно загорнене в мішковину* (Петро Колесник, На фронті.., 1959, 99);

«Три» – це скорочене, фонетично спрощене «тричі» слід розцінювати не тільки як ритуально-сакральне значення, а, ймовірно, як той факт, що ритуально-сакральне значення підсилює значення «багато», звідси «тричі» – «багато з ритуальним підтекстом».

Слова на зразок «втридорога» слід пояснити як уподібнення слів «два» або «три» на підставі семи «мало», тобто на підставі їхнього сучасного кількісного значення.

Ця сема – сема «малої кількості» (незначною мірою інтенсивності) досить актуальна в сучасній мові, наприклад, фразеологізм «двох слів докупи не зв'яже» або «заблукати в трьох соснах». *Сахно… довго не могла опанувати свого хвилювання й* ***зв'язати два слова*** *для відповіді. (Ю. Смолич).*

3. Єдність – відмінність

Особливо слід виділити якісний відтінок, найбільш актуальний для цього слова в християнській традиції. Якщо «двоєдиний» – традиційна діалектика будь-якої сутності, то «триєдиний», за традицією, діалектика суті божественної: *Трійця, триєдиний, триобразний.* Очевидно, що християнська «Трійця» співвідносна з більш давніми «третинними» уявленнями. Цікаво в цьому плані сучасне розуміння цього релігійно-філософського феномена: людина створена за образом Божим. Бог є Трійця. Значить, людина – троїчна за своєю суттю. Людський дух – образ триєдності.

У сучасній мові можна говорити про розширювальне значення слова «трійця» зі збереженням семи «єдності» (як правило, «про друзів»): *Оця трійця [Янек, Владек і Адам] була серед чотирьох десятків ув'язнених, як сонячний промінь серед похмуро-сумних скель* (Олесь Досвітній, Вибр., 1959, 133); *Ми з сестричкою.. спостерігали, як добродійна, благочестива трійця во ім'я святої правди на землі аж кривилася та вижимала останні соки з богопротивного зеленого змія* (Олександр Ковінька, Кутя.., 1960, 8); ***** Образно. *Найсильніше*

враження.. справила на мене ця трійця: Пісня, Кобзар і Гоголь, твори, яким я не знаю рівних в світовій літературі (Степан Васильченко, IV, 1960, 50).

Різниця у цьому протиставленні може бути представлена ієрархічно-кількісним значенням цього слова: *Ой три шляхи широкії Докупи зійшлися* (Тарас Шевченко, I, 1951, 388); *Трьома струмцями піт в його дзюрив; Лишив роботу, побрів до хати* (Павло Грабовський, I, 1959, 332).

Маючи ідеальну з логічної точки зору структуру, звідси – маючи найбільш універсальні ритуальні, отже, і сакральні властивості, це слово найбільш адекватно виражає такі діалектичні кількісні поняття-антоніми, як багато – мало, єдність – відмінність, співвідносячись, таким чином, зі словами «два» і «чотири»: *триверхий, тривершинний, трибальний, трикласний, триповерховий, тритомний, триактний, триатомний, триелементний і т. ін.;* б) який має три однакових елементи, однакові ознаки й т. ін., напр.: *трибунчужний, трибрусний, тригранний, триногий, трипалий, тристопний, трищогловий, тризарядний, триелектродний і т. ін.;* в) який вимірюється мірою в три яких-небудь одиниці, напр.: *трикілограмовий, триразовий, тритижневий, триаршинний, трибоелектрика, трибарвний і т. ін.* Наприклад: *Ліда піднесла руку до тригранної вази, що стояла біля неї, і повернула до себе троянду* (Степан Тудор, Народження, 1941, 138); *Запроваджено [на заводі] трибальну оцінку залежно від чистоти й порядку на робочих місцях* (Комуніст України, 6, 1966, 49). *Ми.. витягали на сонце .. трибарвних віоль, червоних чортів і кардиналів, собачих рибок і королівських; ми збирали з дна моря розкішні букети* (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 300); *Трибунка Квартальна забудова села може бути чотирибічною, трибічною і двобічною* (Колгоспна виробнича енциклопедія, II, 1956, 292). *Триблистий віл* (Словник Грінченка). *Кюрій своїми хімічними властивостями ще більше відрізняється від урану. У створених ним солях він лише тривалентний* (Наука і життя, 3, 1960, 26).

Слово «чотири» вже більшою мірою можна вважати власне числівником. Слід зауважити, що етимологічно «вісім» тлумачиться як подвоєна четвірка,

звідси: 1) зв'язок цих слів у системі вимірювання (*восьмерик – четверик*); 2) зв'язок процесів подвоєння перших парних чисел, що певним чином виділяє їх із загального ряду чисел.

Більш абстрактний рівень моделі «чотири» говорить про більш пізній у порівнянні з попередніми числами етап розвитку архаїчного мислення. Це слово-число функціонує як просторово-часова характеристика світу: чотири сторони світу (чотирикутна форма храмів у Римі, Греції), чотири кути неба, чотири пори року (давньогрецька традиція), чотири елементи світу, чотири рідини в людському тілі (Гіппократ). Наприклад, *«І по цьому я бачив чотирьох Анголів, що стояли на чотирьох кутах землі та тримали чотири земні вітри»* (Одкровення Іоанна Богослова, 7.1.).

На нашу думку, сучасна мовна культура зберігає ці традиції лише частково: *«на всі чотири сторони (вітру)», «чотирьом вітрам кланявся» : Заки так станеться, спокутуйте терпеливо решту гріхів своїх прадідів, які кланялися всім чотирьом вітрам і ні одному не вірили...* (Поліщук К. Отаман Зелений. Львів - Київ, 1922).

Слід підкреслити, що сучасні вживання цього слова підтверджують те, що «чотири» не дає кількісно-ритуальних значень, воно завжди виступає як реальна «властивість», актуалізуючи ті його значення, які позначають «граничну» кількість чого-небудь: *на все чотири сторони; в чотирьох стінах, гра в чотири руки (на фортепіано)*.

Структурна модель «чотири» дозволяє говорити про те, що ієрархічно-референціальні властивості цього слова в певному сенсі співвідносяться з його сакрально-кількісним вживанням. Тобто перше є, таким чином, основою формування другого.

З урахуванням наведених вище стійких поєднань очевидним стає значення «стійкості», яке пояснює і можливість розвитку сакрального значення, наприклад: Чотириєвангеліє (*Літківське Чотириєвангеліє*) – рукописна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва кінця XVI століття).

Таким чином, найбільш очевидно таке значення цього слова, як ієрархічно-референційне: *На дороги, Що навхрест лягли на всі чотири світи, погляне [мати] бувало та й думає сумно: «Якою ж ти, сину, підеш, з якої ж у гості тебе виглядати? Чи, може... оце тільки й бачу!»* (Андрій Головко, II, 1957, 228).

Йди на чотири вітри (Українські народні прислів'я та приказки, 1955, 310).

Він благально мовчав у болісному й глибокому самоспоглядданні, оглядаючись на всі чотири сторони світу (Олександр Довженко, I, 1958, 498). *Сніданок закінчено, зараз Васько помиє посуд і може майнути на всі чотири сторони* (Микола Зарудний, На білому світі, 1967, 317); *Нас, першокурсників, відпустили на всі чотири сторони* (Михайло Чабанівський, За півгодини.., 1963, 8).

Слід підкреслити, що на відміну від більшості стійких сполучень з числівниками, що позначають саме ступінь певної ознаки і в яких можлива варіативна заміна числівників у межах кількісної групи «мало», «багато», ці вислови, утворені на основі зазначеної вище властивості слова «чотири», не можуть варіюватися, оскільки важливим у них є сама логічна і традиційна граничність цього способу (пор. часте вживання у фразеологічному звороті «на чотири сторони (боки)» займенник «усі»).

У зв'язку з цим слід підкреслити продуктивність «стійкої» моделі (не слова) «чотири»: *(Потрібно) як п'яте колесо до воза, як собаці п'ята нога* – модель «4 + 1».

У цьому ж зв'язку важливо зауважити, що модель «чотири» в історії українського побуту важлива як одиниця вимірювання: *четверик, четвертак.* Наприклад: *Патрокл Хвигуровський підняв ті монети, що попадали додолу. – Чи ти ба! – скрикнув. – Гляньте лиш: карбованець і три четвертаки!* (Борис Грінченко, II, 1963, 277); *На щебінь часто ми до Сущенка ходили, за це платили нам щоденно четвертак* (Володимир Сосюра, I, 1957, 259). *Четверик як міра зерна досить широко побутував у росіян, українців і білорусів ще*

наприкінці XIX – на початку XX ст. (Народна творчість та етнографія, 2, 1967, 62). *З хмари куряви на шляху виринув четверик баских коней* (Петро Колесник, Терен.., 1959, 67); *Серед двору стоїть великий, запряжений четвериком фаетон* (Микола Олійник, Леся, 1960, 27). *– Хто там іще? – спитав Сидір Іванович, тримаючи четвериками навильник січки* (Спиридон Добровольський, Тече річка.., 1961, 151).

Сучасні вислови виникають, найчастіше, на кількісно-системній основі: *Двічі (два рази) по два – чотири: Ми йдем, ми дійдем до мети. Це так, як двічі два – чотири (Володимир Сосюра, I, 1957, 413); І легко йти було, мов через луки, І ясно все, як двічі взять по два (Радянська Україна, 14.X 1959, 3).*

Як одну з особливостей семантики цього слова слід виділити його перехідність між категоріями «малої» та «великої» кількості. Це слово в поєднанні з числівником «три» позначає «невизначено мала кількість», але саме вже таких відтінків не дає.

Найбільш типова для нього сема «високого ступеня» чого-небудь, «великої кількості в межах незначних множин: *Тепер уже для Марусі ясно було, що треба лиш вичекати спосібної хвилі й тікати. Але й Марусякові се було ясно, і він стежив за своєю попадею в чотири ока* (Гнат Хоткевич, II, 1966, 264). *Моряки не здаються.. Там у мене в курені ціла бібліотека, читаю, вчусь, веду бесіди в ланках як агітатор.. Одним словом, підковуюсь на всі чотири* (Олександр Корнійчук, II, 1955, 222).

Таким чином, концептуальним для слова «чотири» є такі елементи його значення як

- референційна граничність, заснована на властивості «стійкість»;

- зв'язок з просторово-часовою характеристикою явищ у мовній картині світу;

- роль великого числа в незначних кількісних множинах.

Однак спостерігається актуалізація системного кількісного значення цього слова (переважна кількість дериватів, де домінує сема «складається з чотирьох одиниць»). Перша частина складних слів, що означають «той, який має чотири

однакові одиниці, предмети, ознаки і т. ін., який є мірою в чотири одиниці», напр.: *чотириверхий, чотиригодинний, чотирикілометровий, чотиримісячний, чотириступеневий, чотирихлористий, чотириярусний, чотирьохосновний* тощо.

Офіцери задумались. Чумаченко сердито дивився на свою чотириверстку, перетяту голубою стрічкою Морави (Олесь Гончар, III, 1959, 351). *Серце птахів не трикамерне, як у земноводних і плазунів, а чотирикамерне* (Зоологія. Підручник для 7 кл., 1957, 110). *В сумі чотириборства за обов'язковою і довільною програмами вона на два бали випередила найближчу суперницю* (В ім'я Вітчизни, 1954, 36). *У вуглекислому газі і у вугільній кислоті вуглець чотиривалентний* (Хімія, 1956, 7). *Складні гармонічні утворення, енгармонізм акордів, строго витримане чотириголосся, малорухомий у багатьох місцях бас – все це типові риси професіонального хорового мистецтва* (Народна творчість та етнографія, 2, 1968, 64). *Чотирипільна сівозміна матиме таке чергування культур: 1) пар чистий або кулісний, 2) озима пшениця, 3) кукурудза та інші просапні, 4) озима пшениця після просапних, які рано збирають, та ярі – після пізніх* (Колгоспник України, 9, 1957, 20).

2.3 Семантичні особливості числівників «п’ять», «шість», «сім», «вісім», «дев’ять», «десять»

Традиційно етимологію слова «п'ять» пов'язують з назвою «руки», «п'ять пальців», що розцінюється як яскраве свідчення рахунку на пальцях.

Важливим моментом в усвідомленні цієї кількісної одиниці є те, що це перша рахункова сукупність, разом з числівником «десять», а не одиничний прояв певної кількості. Можливо, ця властивість певної сукупності і призвела до появи певної кількості – «п'ядь». Цікавими є сполучення «знати, як своїх п’ять пальців», наприклад: *Я думав: що в тих москалях? аж воно одна тобі муштра... Так затвердив, – як свої п'ять пальців...* (Панас Мирний, II, 1954, 122).

Цікавим на нашу думку, є той факт, що це слово рідко зустрічається в фольклорних текстах, утворює незначну кількість стійких сполучень з чіткою мотивацією, має незначну кількість дериватів, що вказують на кількість. З іншого боку, можна говорити, що п’ять виявляється продуктивною одиницею при творенні складних слів з лінійним кількісним значенням (у той час, як шість, сім, вісім, дев'ять – менш продуктивні).

Пор. деривати на лексичній основі: *п'ятак, п'ятковий; п'ятерик, пятерніца, пятіна;* деривати на синтаксичній основі, що відображають частоту утворених словосполучень: *п’ятиверстий, п’ятиверстовий, п’ятибальний, п’ятиверхий, п’ятиборець, п’ятиборство, п’ятисотенний, п’ятисотлітній*: *Люди хрестились не трьома пальцями, а всією п'ятірнею* (Нечуй-Левицький, II, 1956, 404); *Христя, мов сонна, поворухнулася, спустила руку з печі. Свирид так і уп'явсь своєю п'ятернею* (Панас Мирний, III, 1954, 237); *П'ятірнею зачісував* [Євген Вікторович] *назад чорну чуприну* (Іван Ле, Міжгір'я, 1953, 184); *Чумаки, що ходили в Крим по сіль, робили зарубки на мажі. Так, наприклад, у чернігівських чумаків одна зарубка дорівнювала 5 пудам солі – п'ятерику* (Народна творчість та етнографія, 2, 1967, 58); *– Винні ми йому? – спитав Хома. – Аякже! За баржу не заплачено та дров узято п'ятериків з півсотні недавно...* (Максим Горький, II, перекл. Ковганюка, 1952, 411).

Слід виділити такий аспект в семантиці «п'ять», як властивість деяких об'єктів реального світу, що актуалізує вживання цього слова, наприклад, «п'ять пелюсток» у деяких рослин і квітів тощо.

Ця відповідність призвела і до формування поняття «п'ять» – «п'ять пальців», «рука», що знайшло адекватне відображення і в словнику:*– Ну, давай п'ять, – Шумаков потиснув йому руку* (Сава Голованівський, Тополя.., 1965, 406).

Відповідно основа має і розвиток значення «п'ять хвилин» – «недовго, дуже мало, швидко, майже»: *Ти, Марі, не знаєш, у кого ми живемо. Та він же без п'яти хвилин більшовик* (Андрій Головко, II, 1957, 484).

Вживання слова «п'ять» для позначення «дуже добре, абсолютно» можна вважати найпоширенішим у сучасному мовленні: *Середземне моря знаю, як свої п'ять пальців* (Олександр Корнійчук, II, 1955, 243).

Таким чином, концепт слова «п'ять» формувався як «одиниця вимірювання», як сукупність, що використовується в деяких сферах господарського життя як раніше, так і в сучасній культурі. Традиційно для числівників цієї групи «п'ять» розвиває невизначено кількісне значення «багато, майже» або «дуже добре». Слід підкреслити відсутність у цього слова сакрального значення.

Щодо слів «п'ять» – «десять», і зокрема «шість», первинною вважається форма порядкового слова, що семантично виділяє один предмет з низки інших. Субстантивація цих форм стала можливою при вираженні ними значення «сукупності». У слов'янській культурі, як і в деяких інших, пов'язаних з протоіндоєвропейською, це число не знайшло активного вираження.

Відсутність стійких сполучень зі словом «шість», мінімальна кількість дериватів, причому традиційних у своєму значенні для інших числівників (пор.: *шестерик, шестериця, шестерня, шестеро* (ділити на шість) не дозволяють чітко виявити індивідуальний семантичний потенціал цього слова.

Це слід пояснити, на нашу думку, ймовірною зашифрованістю цієї структури (число Антихриста, Зірка Соломона), що, у свою чергу, можливо, відображає якісь постулати давньосхідної езотеричної науки.

Можна припускати, що і для цього слова характерні традиційні для інших числівників, певні типи кількісного значення, але вони не є достатніми для виявлення його індивідуального семантичного потенціалу.

Для «шість» характерний ієрархічно-референціальний тип кількісних відношень: шестоногий (про комах), шестипалий, напр.: *Вчені вважають, що короткохвості коти, так само, як і шестипалі з американського півострова Кейп-Код та малайські із скривленими хвостами – це мутації, тобто потворності* (Знання та праця, 9, 1971, 28).

Традиційно для цієї «кількісної групи» слово «шість» розвиває значення невизначеної кількості, але не настільки яскраво як наступне «сім», яке, ймовірно, перекриває цю лексему: *Хаєцький.. Шосе на захід! Так! Приціл шість – шістдесят шість!..* (Олесь Гончар, III, 1959, 158); *Вікна були чималі, на шість шибок* (Нечуй-Левицький, VI, 1966, 395); *Шість років Левкові минуло* (Михайло Стельмах, II, 1962, 105).

У цих прикладах, можливо, варто говорити про референційно зумовлене вживання цього слова. Однак протиставлення, що існують в контексті, підсилюють саме сему «великої кількості».

Продуктивність цієї структури тільки в плані кількісних відношень, можливо, зумовлена тим, що її «перекриває» силове поле слова «сім», якому немає рівних у рахунковому ряду за частотою вживання і характером висловлювання кількісних значень.

Незважаючи на неясність походження слова «сім», з точки зору міфологічної і сакральної значущості йому немає рівних.

Слід підкреслити, що, незважаючи на активне вживання цього слова в сакральному значенні в слов'янській мовній культурі, справжні корені його символічності, ймовірно, йдуть в давню східну культуру. У європейську культуру, ймовірно, це число увійшло як символ через грецьку культуру з культури Стародавнього Сходу за часів прийняттям християнства.

Перерахування основних функціональних сакральних «образів» і вживань числа «сім» може тривати практично нескінченно: сім кольорів веселки, одиниця циклу місячного календаря, сім сфер, сім видимих планет, сім тонів у музиці, сім кольорів спектру, сім чудес світу.

Ці спостереження підтверджують, що народна свідомість здатна так чи інакше вловити певні закономірності природного світу та відобразити їх у мові: саме цей момент і підтверджує активне функціонування із сакральним підтекстом слова «сім». Отже, сім як природна властивість деяких об'єктів сприяла його відокремленню, його сакралізації, що й знайшло адекватне відображення в мові.

Для вживання слова «сім» в українській мові слід виділити кілька різних типів його значення:

1. СІМ як номінативна символічна одиниця, що позначає реалії, традиції національної і світової культури і релігії. Слід підкреслити, що, крім сакрального номінативного вживання, необхідно виділити і референційне, засноване на внутрішніх фізичних закономірностях навколишнього світу: сім нот, сім кольорів веселки, сім сфер, сім днів тижня тощо, напр.: *На сонці дуже запеклась* [княжна]*, Та й занедужала. Лежала Недовго щось, седмиці з три* (Тарас Шевченко, II, 1953, 18).

2. СІМ як сакральна одиниця має найбільш яскравий прояв в українській мовній народній культурі. Воно рідко зустрічається в казках, на відміну, скажімо, від «три», але часто виступає як символ безлічі взагалі. Основне значення слова в прислів'ях можна розглядати як значення чогось дуже великого (невизначеного) за розміром, безлічі: наприклад, *«сім п'ятниць на тижні», «у семи пастухів не отару», «у семи няньок дитя без ока», «праведники сім разів в день грішать», «семи п'ядей у чолі», «за сім'ю печатямі (замками)», «за сім верст (ходив) киселю сьорбати», «з семи печей хліб їв», «зійшло сім потів», «сім сокир разом лежать, а дві прядки нарізно», «сім верст не доїхали» «(іноск. сильно помиляєшся)», «(до милого) сім верст – не околиця», «сім разів примір – один раз відріж», «сім бід – одна відповідь», «за сім земель», «за сімома печатками», «наговорити (наплести і т. ін.) сім мішків (кіп) гречаної вовни», «під (за) сімома замками держати (тримати і т. ін.)», «сім потів зійде», «сім п'ятниць на тиждень», «чорний, як сім галок» – дуже чорний.* Наприклад: *Полковник їхав не сам. З ним була дочка – чорна, як сім галок* (Юрій Яновський, II, 1958, 69); *Як (мов, немов і т. ін.) сім баб пошептал: Під час маневрів ставав [полковник] такий добрий, немов сім баб над ним пошептало* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 472). *Закипіло в мене серце – сім шкур би з них зідрав за таку шкоду* (Григорій Тютюнник, Вир, 1964, 160). *Той пломінь у собі за сім земель поніс [батько]* (Микола Рудь, Дон. зорі, 1958, 3). *Реакційний уряд Пілсудського тримав архів*

В. І. Леніна за сімома печатками (Наука і життя, 4, 1964, 3); *Книга за сімома печатками. Та з цього й кінь би сміявся – наплели ось сім мішків гречаної вовни... І ви в це вірите?* (Петро Козланюк, Ю. Крук, 1957, 497).

Слід також виділити традиційне для цієї кількісної групи вживання слова «сім» в кількісному значенні «багато», яке зумовлено більш психологічним асоціативним фактором сприйняття кількості, ніж сакральним: *Чогось допроситися можна [з землі], але не сьомий, а двадцять сьомий піт зійде з тебе* (Михайло Стельмах, І, 1962, 142); – *Нашого [прикажчика] тут поки вламаєш, сім потів з тебе вийде* (Олесь Гончар, І, 1959, 32).

Таким чином, слово «сім» має найбільш яскраво виражене сакральне значення, ніж інші числівники, зумовлене певними об'єктивними фізичними і психологічними закономірностями навколишнього світу; має традиційне для більшості числівників значення невизначеної кількості; що відрізняє його від слова «п'ять», «вісім», «десять». Відповідно, основний концепт цього слова сакральний.

На відміну від попередніх проаналізованих нами слів, походження слова «вісім» має деякі конкретні трактування. Крім безперечного твердження про існування універсального рахунку по «чотири», важливо підкреслити зв'язок між походженням слова «вісім» (в давньоукраїнській – «осмь») і деякими сферами побуту українців, де такий рахунок все ж був актуальний.

На думку науковців, можливість «рахунку за чотирма пальцях» вірогідна, оскільки саме суглоби на чотирьох пальцях (3 х 4) лягли в основу рахунку дюжинами. З іншого боку, практично всі перші деривати слова «вісім / осмь» пов'язані з мірами рідких або сипучих тіл (борошно, крупа), пізніше деривати цього слова стають в функціональному відношенні більш поширеними, типовими і для інших вимірювальних сукупностей, таких як «п'ять», «десять», тобто вживаються для вимірювання земельних ділянок, рідких тіл [30].

Підтвердженням першої гіпотези можна вважати такі деривати, як *осьмик, осьмуха, осьмушка:* **1.** Давня міра хмільних напоїв і сипких тіл, що дорівнювала

восьмій частині більшої міри (кварти, відра, бочки і т. ін.). *А Наум в шинок заїхав, випив там осьмину* (Українські поети-романтики.., 1968, 552).

2. Народна міра землі, що дорівнювала восьмій частині десятини (близько 0,14 гектара). *Кожен до своєї ниви взявся і там-таки по широкому степу на чвертках, на осьминах шархали коси, диркали серпи* (Андрій Головко, II, 1957, 236).

*Осьмуха***,** и, жін., діал.:

1. Давня міра хмільних нашив і сипких тіл, що дорівнювала восьмій частині більшої міри (кварти, відра, бочки і т. ін.). *Хто пив тут більш од всіх сивухи, 1 хто пив разом три осьмухи, То той Енесві був брат* (Іван Котляревський, I, 1952, 92); *– Замість осьмухи вже йде кварта, та й горілка розведена більш чим на половину* (Квітка-Основ'яненко, II, 1956, 112).

2. Народна міра землі, рівна восьмій частині якої-небудь ділянки або більшої міри (перев. десятини). *Занепокоєння пішло – старшина землю купив близько. Вже добирається до Скибиної нивки.. Осьмуха землі, найбільший клапоть. Ой лихо, лихо!* (Костянтин Гордієнко, Чужу ниву.., 1947, 21) [80, V, 798].

Однак в словниках подані і такі найменування, як *восьмерик, восьмеричний*, що мають декілька значень: **1.** Предмет, який складається з восьми частин. *– Батіг у мене був восьмерик! От ляскав!* (Остап Вишня, I, 1956, 221); // Запряжка з восьми коней. *Є тут із наших заможня козачка, оре восьмериками* (Ганна Барвінок, Опов.., 1902, 242).

2. Форма перекриття. *Для церковного зодчества України типовим перекриттям є восьмикутний барабан, так званий восьмерик* (Дерев'яне зодчество України, 1949, 30) [80, I, 798].

Восьмеричний. Восьмеричне – назва літери давньоруської абетки на позначення звука і, що мала числове значення 8 [80, I, 744].

Осьмушка, и, жін., діал.:

1. Восьма частина фунта. *Розруха після війни і голод зовсім розладнали життя.. По містах були вже раді й осьмушці чорного хліба на день* (Петро Панч, На калиновім мості, 1965, 147).

2. Те саме, що осьмуха. *Пріська стрічає його* [свято] *неабияк: і страви уволю, і пирогів, ще й осьмушку горілки купила* (Панас Мирний, III, 1954, 32); *В'ється червона селянська воля, умирає на своїх осьмушках та обніжках, але боронить тілами, кровлю свої оселі* (Григорій Косинка, Новели, 1962, 9); *Господарем назвала його* [Фросина], *а він тільки зітхнув: аби хоч осьмушка землі була в нього* (Михайло Стельмах, Хліб.., 1959, 170) [80, V, 798]..

Словник наводить слова *осьмак, восьмак, вісьмерик, вісьмина,* що вказують на щось, що складається з восьми частин: (це слово багатозначне, подібно до інших чисел – це будь-яка сукупність, що складається їх восьми частин:

Осьмак, а, чол., заст. Перше значення ще раз підкреслює, що «вісім» повзане з «чотири»:

1. Старовинна монета вартістю в 4 коп. *То він один осьмак у кармані має* (Укр.. думи, 1955, 117).

2. Восьма частина чого-небудь [80, V, 798]..

Восьмака, ки, ж. Восьмерка въ картах [26, I, 757].

Вісьмерик, ка, м.:

1) Содержащій въ себѣ восемь единицъ, восьмерикъ.

2) Восьмерикъ (воловъ, лошадей въ упряжи). *Ой ішли воли та в вісьмерику.* Рудч. Чп. 158.

3) Мельничный жерновъ, въ которомъ радіусъ равенъ 8 вершкамъ [26, I, 241].

Вісьмина, ни, ж.

1) Восьмая часть.

2) Восьмая часть кварты.

3) Раст. Eycium. Мнж. 177 [26, I, 241].

Отже, найважливішою властивістю числової структури «вісім» є «вимірювальна» властивість. Слід зазначити, що це слово практично не розвинуло сакрального значення. Ті культурні нашарування, які будь-яким чином пов'язані з функціонуванням «вісім», співвідносяться, на нашу думку, з моделлю «7 + 1», тобто сакральне значення числа «сім» перекриває семантичне значення числа «шість» і числа «вісім».

Аналіз дериватів слова «дев'ять» дозволяє говорити про самостійність структурної моделі цього слова (разом з числом «сім»), хоча часто очевидний його зв'язок з моделлю «три» як одиниці кратної «трьом».

Відображає деяку сакральну значимість, можливо, засновану на референційній властивості цієї числової структури, такий дериват, як *Дев'ятини*, тин, мн., заст. – поминки, вшанування пам'яті небіжчика на 9-й день по його смерті. *Справляли Наум і Настя вп'ять* [знов] *і третини, і дев'ятини,.. як треба по-християньски...* (Квітка-Основ'яненко, II, 1956, 98); *Справивши дев'ятини, він прибрався.. й поїхав в Чайки* (Нечуй-Левицький, III, 1956, 29) [80, II, 229].

Відображають також певне сакральне значення, що засноване на референційних можливостях цього слова, такі деривати, як *дев'ясил (дев'ятисил), дев'ятденник, дев'ятилъник*. Наприклад: *дев'ясúл = дев'ять[ь]сúл = дев'ятисúл = дивосúл – народні назви оману високого, багаторічної трав'янистої рослини родини айстрових з жовтими квітками; назва пов'язана з магічним числом дев'ять* [34, с. 172].

Дев'ятденик, ка, м. У жителей галицк. покутья: бранное прозваніе мазуровъ, которые будто бы 9 дней послѣ рожденія бываютъ слѣпы. Kolb. I. 21 [26, I, с. 365].

Дев'ятиранський, а, е. Съ девятью ранами, относящійся къ 9 ранамъ. Встрѣчено въ *нар.* молитвѣ. *На горі на осиянцькій, на дев'ятиранцькім зілю там Божа Мати спала…. приснив ми ся сон дев'ятиранцький, же Суса Христа на муки брали.* МУЕ. III. 36 [26, I, с. 365]..

Можливо активність цього слова в утворенні похідних можна пояснити ритуальним значенням, як і для числа «сім», як позначення чогось дуже великого, тому як ритуальний слід можна розглядати і компонент «дев'ять» в лексемі «тридев'ять»: Наприклад:

Тридев'ять, три́дев'яти і тридев'ятьо́х, *числ. кільк.* У старовинній лічбі дев'ятками – число 27. *Усе дам: хоч десять городів, або тридев'ять кладів, або чого хочете* (Сл. Гр.); [Юда:] *Я б сам радніший більше вторгувати, так що ж, за мій товар більш не дали. Якби продав за тридев'ять талантів, то, звісно, се було б куди почесніш!* (Л. Укр., III, 1952, 130).

◊ ЗА ТРИ́ДЕВ'ЯТЬ ЗЕМЕ́ЛЬ: а) *(нар.-поет.)* у дуже віддаленій країні, частині країни. *За тридев'ять земель… забув, признаться, де… Був собі Лев – король силенний* (Гл., Вибр., 1951, 112); – *Все забрав від людей пан, ще й бив їх здорово. А батька дідового десь за тридев'ять земель проміняв на собаку* (Збан., Таємниця.., 1971, 43); б) дуже далеко. *Їм здалось, що вони заїхали за тридев'ять земель од свого Богуслава* (Н.-Лев., III, 1956, 233); *Гнат рипнув сідлом, і всі зашикали на нього, ніби те рипіння було чути за тридев'ять земель* (Тют., Вир, 1964, 338) [80, I, с. 256].

Можна стверджувати, що ми маємо справу з фольклорною формулою, яка складається із сакралізованих лексем «три» і «дев'ять», на позначення понять «далеко» або «багато», яка не має реального числового значення. У сучасній мові (переважно у казках) функціонує тільки поєднання «за тридев'ять земель» в значенні «дуже далеко». Для слова «дев'ять» у сучасній українській мові нетипове значення невизначеної кількості.

Отже, сакральне значення слова «дев'ять» має або «часові» (пов'язані з поминками), або «просторові» (тридев'ять) властивості. Важливо підкреслити відсутність у нього дериватів з «вимірювальним» значенням, на відміну від «восьми».

Не будучи міфологічною, модель «десять» має чітко виражену стуктурно-організаційну спрямованість свого функціонування і виступає як універсальна мірна одиниця. Наприклад:

Десятина, и, жін.:

1. Стара українська одиниця земельної площі, яка дорівнює 1,09 гектара (2400 кв. сажнів). – *Не бійсь, всієї землі не одберуть, лишать трохи і нам... так десятин з п'ять...* (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 388); *Сам цар Микола II був найбільшим поміщиком Росії, йому і його родині належало більше 8 мільйонів десятин землі* (Колгоспник України, 11, 1957, 27).

2. іст. Десята частина доходів, яку сплачувало, головним чином на користь церкви, в різних країнах залежне населення в епоху феодалізму. *На користь церкви селяни мусили віддавати десяту частину врожаю та приплоду худоби (церковну десятину) (Історія середніх віків, 1955, 30); Суддя згодився і зажадав від них [старшин] десятину на користь суду, писареві – за прикладання печатки до позову, возному – за виклик покривдженого до суду* (Зінаїда Тулуб, Людолови, I, 1957, 44) [80, II, с. 256].

Десяткова система рахунку активно використовувалася спочатку в адміністративних і військових системах (структура війська, можливо, за аналогією з римським, звідси запозичені «легіон», «леодор», адміністративний поділ для справляння податків), можливо паралельно як земельна міра, набагато пізніше – як універсальна система числення (введення грошової частково десяткової системи датується XVI ст. [91, с. 56].

Результатом функціонування десяткової системи є існування таких пар, як десять – десяток; сто – сотні. У давньоукраїнській мові слово «десять» (десяти) мало форми не лише однини, а й множини. На сучасному етапі атавізмом спільності пари «десять – десяток» можна вважати форму множини, що нівелює сучасні семантичні відмінності цих слів. Наприклад:

Десяток, тка, чол.:

1. Одиниця рахунку однакових або однотипних предметів, явищ і т. ін., що дорівнює десяти; десять. *Кінні дружини і полки.. складалися з окремих одиниць – десятків, сотень* (Антон Хижняк, Д. Галицький, 1958, 367); *Найбільш запиленим повітря буває влітку і восени, коли в одному кубічному сантиметрі*

повітря кількість пилинок може досягти кількох десятків тисяч (Методика викладання анатомії, 1955, 122).

2. тільки мн. Назва передостанньої цифри багатозначного числа.

3. тільки мн. Велика кількість кого-, чого-небудь. Десятки наших колгоспників мають власні легкові автомашини і мотоцикли (Радянська Україна, 19.IX 1961, 2); Майнули в повітрі десятки крил – і голубина зграя знялася в блакить (Олесь Донченко, I, 1956, 55) [80, II, с. 257].

Можливо, стійкі поєднання *«(не) з полохливого десятка»* можна пояснити значенням слова «десяток» як велика кількість»:

1) Десять человѣкъ, состоящихъ подъ надзоромъ одного выборного десятника, десятокъ. *Могущого чоловіка з десятку не викинеш.* (Ном. № 13467) [26, I, с. 373].

2) найнижча військова одиниця на Січі на чолі з десятником (*деся́цьким – див.*); нараховувала 30-50 юнаків для козацького вишколу [34, с. 179].

Маючи деривати, мотивація яких ґрунтується на системно-структурному значенні моделі «десять», паралельно у сучасній мові актуалізується інший тип кількісного значення, зумовлений сучасним асоціативним сприйняттям великої кількості чогось – значення невизначеної кількості. Слід підкреслити, що перевага цієї лексеми пов'язана саме з її структурними властивостями як «цілого», «круглого» безлічі. У словниках слово «десять» може не лише в постпозиції «десять людей», не тільки в поєднанні з іншими числівниками – «дев'ять-десять чоловік» вживатися в значенні невизначеної кількості, а є часто лексичним позначенням безлічі взагалі: *Десятки наших колгоспників мають власні легкові автомашини і мотоцикли* (Рад. Укр., 19.IX 1961, 2). *Майнули в повітрі десятки крил – і голубина зграя знялася в блакить* (Донч., I, 1956, 55). j

Отже, концептуальними для цього слова є сема «структурований за десятковою системою» і сема «велика кількость». Сакрального значення це слово не має.

2.4 Семантичні особливості числівників «сорок», «сто», «тисяча», «мільйон», «мільярд»

Слово «сорок» є найбільш яскравим свідченням субстанціональної природи елементів числового ряду.

Розглянуті нами вище такі числівники, як «п'ять», «вісім», «десять» дозволяють стверджувати, що різні сфери побуту, сільського господарства і управління в культурі України мали різні системи рахунку. Слову «сорок» мало різні значення. Це і одиниця в торгівлі хутром («16 сороков соболів»), і міра рідини («сороковка»).

Умовно можна говорити про граматичні омоніми:

– одиниця рахунку, міра в торгівлі (розширення значення – міра, що дорівнює чотирьом десяткам щодо будь-яких інших предметів, частіше: *Тож найбільший пророк наш блукав сорок літ вкупі з нами в пустині* (Л. Укр., I, 1951, 291); *Сорок запорозьких чайок випливали в Чорне море до турецьких берегів* (Довж., I, 1958, 266).

– назва числа 40 та його цифрового позначення із 40 одиниць;

– набір, в’язка хутра з чотирьох десятків однорідних шкурок: *Позаду за великим послом посольські служили люди у чорних каптанах несли сто сорок сороків соболів* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 58) [80, IX, с. 463].

Так число, що позначає велику, недискретну для буденної свідомості кількість, «сорок» набуває значення «невизначено великої безлічі». Наприклад, словосполучення ***«****Наговори́ти (наплести́* ***і т. ін.****) со́рок бо́чок арешта́нтів»:* *Найпередіш треба грішми зарятуваться, то сорокма карбованцями визволишся.* (Лебен. у.) [36, IV, с. 168].

Однак слід звернути увагу на той факт, що численні деривати символічного, сакрального вживання порядку зі значенням «сорок» своєю основою мають саме корінь «сорок», а не «чотири десять», що, здавалося б, свідчить про їхнє пізнє походження. Таким чином, ми можемо говорити саме про релігійну за значенням лінію (сорокоуст, сорокаденна молитва породіллі, сорокаденний піст, сороковини – поминки по померлому на сороковий день,

день сорока святих, мучеників). Це, у свою чергу, визначило його культурний (сакрально-релігійний) підтекст, який, можливо має сакрально-міфологічну чи іншу основу.

Слово «сорок» «здавна – магічне число, з яким пов'язано багато прикмет *(со́рок свято́их);* дуже часто вживане в поезії та обрядовості; у літописному описі походу Олега на Візантію згадується про 2000 кораблів з 40 людьми на кожному; М. Костомаров називав це число епічним; у піснях, коли йдеться про велике військо чи взагалі велике число, його кількість визначається в 40 тисяч *(«Зібрав війська 40 тисяч», «Йде на тебе 40 тисяч хорошої вроди»*); у билинах бачимо сорок богатирів, сорок калік, сорок царів, сорок тисяч сили ратної; за повір'ям, хто вб'є гадюку, тому відпускається сорок гріхів; на писанках бачимо орнамент *сорокаклі́нці;* за народною загадкою, людина сидить сорок тижнів у в'язниці, тобто в лоні матері; через сорок днів породілля мусить брати очисну молитву; на сороковий день по смерті справляють *сороковини*; можна думати, що це число набуло епічного значення під християнським впливом (40-денний піст, 40-річне мандрування Мойсея пустелею, 40 днів перебував Мойсей на горі Синаї, сорок днів постили у пустелі пророк Ілля і Спаситель світу, сорок годин спочивало в гробі тіло Христове)» [36, с. 568].

Очевидно, що з огляду на популярність спочатку сакрально-міфологічного, потім сакрально-релігійного значення в фольклорі це слово поступово отримує ритуально-кількісне значення, тобто починає часто вживатися як одиниця для позначення великої кількості, яка має певне культурно-традиційне звучання.

У сучасній українській мові, очевидно, спектр тематичних значень не настільки великий. Наприклад, фразеологізм *«Наговорити (наплести і т. ін.) сорок бочок арештантів» (жарт. – те саме, що Наговорити (наплести і т. ін.) сім мішків (кіп) гречаної вовни)* в сучасній мові видозмінюється із збереженням основної семи «дуже багато» :

Отже, культурний і лінгвістичний концепт цього слова (точніше сказати, словоформи, у семантиці якої тісно переплелися міфологічні, релігійно-сакральні і кількісні семи) можна схарактеризувати так: слово має сакральне,

ритуально-кількісне значення, як елемент кількісної системи виступає в значенні «дуже багато, невизначено велика кількість», виступаючи, таким чином, універсальною лексемою, за допомогою якої може бути виражена кількісна оцінка з привнесенням у неї сакрального змісту.

На окрему увагу заслуговує число «сто». Виникнувши як велика одиниця десяткової системи числення, це слово продовжило свій розвиток. Значення: 1) дуже великої кількості, 2) структурована безліч (за десятковою системою) є домінантними в його історії існування.

Уже в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка [36] виділяється в структурі значення цього слова поняття «невизначено великої кількості»: *З одним Богом на сто ворог.* (Ном. № 12). *Город із стома церквами.* Шевч. Сто з о́ком. Сто одинъ. оддячити сто з о́ком. Съ лихвой отплатить. *Еней на Турна напустивсь, оддячивши йому сто з оком.* Котл. Ен. VI. 83. [36, IV, с. 256].

Часто число це вживається в просторіччі для позначення невідомого, невизначеного числа: Сто лих. Всяческія бѣдствія. *Скрізь клопіт, халепа, сто лих.* Котл. Ен. V. 63 [36, IV, с. 256].

Актуальне це значення і в сучасній українській мові (служить для вираження невизначено великої кількості в значенні: багато, дуже багато: *Де хазяїн походить, там сто кіп уродить* (Укр.. присл.., 1963, 257); *Ще сонце не зійшло, а вже пташня Гучний концерт за вікнами вчиняє. Сто голосів на честь нового дня* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 64); *Під таким дахом.. можна сто зим зимувати!* (Гончар, II, 1959, 390); *Гафія, ледве починало сіріти у вікнах, зачиняла на сто замків хату* (Бабляк, Жванчик, 1967, 75).

Одним з атавізмів субстанціональності цього слова є і модифікація форми його множини, що співвідносить зі словом «сотня». Це слово виступає як значення слова «сто» в словниках. У даному значенні воно може бути розглянуто як показник збірності, напр.: тільки мн. Дуже велика кількість, безліч кого-, чого-небудь. *Сотні ніг ступали в одно місце, і там вибивався*

великий слід (Хотк., II, 1966, 54); *На довгих стелажах, прикрашених квітами, красувалися сотні сортів його* [Мічуріна] *гібридів* (Довж., I, 1958, 464).

Спочатку сто і сотня в значенні певної сукупності виступали, ймовірно, як варіанти в предметному значенні. Коли ж слово «сто» перестало вживатися в такому значенні й абстрагувалося як позначення числа, зв'язок цих слів значно ослабнув. Однак семантично ця диференціація не настільки яскраво виражена, як граматично. Наприклад:

1. Одиниця рахунку однакових або однотипних предметів, явищ і т. ін., що дорівнює ста; сто. *Де один панує, там сотня бідує* (Укр.. присл.., 1963, 115); *Сем'я* [сім'я] *моя щодень росла І вже до сотні доростала* (Шевч., II, 1963, 83); *Був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів* (Ю. Янов., II, 1958, 188); // *розм.* Сто карбованців. *Прийшлося* [Грицькові] *під осінь лічити заробітки, тільки сотню й налічив!* (Мирний, I, 1949, 173);

2. *тільки мн.* Дуже велика кількість, безліч кого-, чого-небудь. *На довгих стелажах, прикрашених квітами, красувалися сотні сортів його* [Мічуріна] *гібридів* (Довж., I, 1958, 464).

3. У давньоруському війську – військова одиниця, що первісно складалася із ста чоловік. *Кінні дружини і полки піщів складалися з окремих одиниць – десятків, сотень* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 367).

4. На Україні в XVI-XVIII ст. – адміністративно-територіальна та військова одиниця; складова частина полку. *Полк ділився на сотні. На чолі сотні стояв сотник, якого обирало козацьке населення полку або призначав гетьман, а іноді й полковник* (Іст. УРСР, I, 1953, 275); *Як грянуть* [полки козацькі], *сотнями ударять, Перед себе списи наставлять, То мов мітлою все метуть* (Котл., I, 1952, 188); *По вулицях і на майдані .. тільки вартові по сотнях перекидалися окремими словами* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 270).

5. У давній Русі, в Росії й на Україні – станові організації. *Ремісничі сотні простували через Соборний майдан* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 380).

6. Військовий підрозділ в козачих військах дореволюційної Росії та в контрреволюційних формуваннях періоду громадянської війни. *З самого*

досвіту хлопці вартують біля казарми, вивчають розпорядок дня кінної сотні полуботківців (Головко, II, 1957, 468); *Ми їх застукали, сотню гайдамацького полку імені його світлості гетьмана Скоропадського* (Ю. Янов., II, 1958, 250); // У період громадянської війни та в перші роки Радянської влади – підрозділ у складі військ червоного козацтва.

Підкреслюють цей взаємозв'язок і сучасні словники:

СТО (старі форми непрямих відмінків *сот, стам, стома* вживаються як рахунковий іменник із знач. *сотня*). У поєднанні зі словами «багато», «кілька» тощо. Вживається як рахунковий іменник. *Дивлюся: хати над шляхами Та городи з стома церквами* (Шевч., I, 1963, 243); [Пастух:] *Їх* [лицарів] *вже кілька сот розбилось об мармуровий поміст* (Л. Укр., II, 1951, 201); *Звідки з'явилась, скільки сот кілометрів пробиралася лиха людина по ярах та узгір'ях?* (Довж., I, 1958, 107).

Таким чином, можна говорити про певне уподібнення в сучасній мові слів, які на граматичному і семантичному рівні найтіснішим чином пов'язані між собою. Це важливо для твердження про існування форми множини числівника «сто», яке, на нашу думку, співвідносно з формою множини іменника «сотня».

На підставі семи «дуже багато, невизначено велика кількість» розвинулося стійке функціонування поєднань: *«у сто крат»* (пор. Похідні: *стократ, стократний* – сто раз). Як результат впливу сучасного технократичного мислення на мову: *СТО РАЗ* – уживається при підкресленні високого ступеня, високої якості і т. ін. чого-небудь. *Хотів* [осаул] *притьмом довести перед Шрамом, що в його* [нього] *жінка все одно, що служебка, хоть би вона була сто раз княгиня* (П. Куліш, Вибр., 1969, 124); – *Я розумію так: будь ти вчений чи сто раз професор, а від простого народу не верни* (Тют., Вир, 1964, 43).

СТО СОТ (ТИСЯЧ) кого, чого – надзвичайно багато кого-, чого-небудь. *Полковник Лісновродський.. протер запухлі після нічної пиятики очі.. Тільки що ж були повстанці і раптом... Невже це вони на*

очах обернулись у волів? Сто тисяч круторогих сірої української породи? (Гончар, II, 1959, 82).

СТО (СТО СОТ) КРОТ [БОЛЯЧОК І Т. ІН. У ПЕЧІНКИ].

У словниках даються новоутворення на зразок: *стовідсотково, стовідсотковий.*

Ця сема актуальна в таких дериватів, як *стозвучний («багатоголосий»), стожильний («міцний, витривалий»), сторицею («набагато більше»отримати, віддати)* тощо.

На основі цієї ж семи формується значення «давно, дуже давно» у вираження «сто років»:

Слід підкреслити і відсутність сакрального значення цього слова, що підтверджує його давніше походження і домінування «структурного», тобто, сформованого в рамках десяткової системи, значення.

Основним призначенням цієї числової моделі було структурування певних множин, наприклад, війська, міського чи сільського населення. Звідси, сотник – чиновник, у підпорядкуванні якого знаходиться 100 чоловік воїнів: На Україні в XVI–XVIII ст. – особа, яка очолювала сотню (у 5 знач.), обиралася спочатку козаками, а згодом призначалася гетьманом або царем. *На чолі сотні стояв сотник, якого обирало козацьке населення полку або призначав гетьман, а іноді й полковник* (Історія УРСР, I, 1953, 275); *Пишними рядами Виступають отамани, Сотники з панами І гетьмани* (Тарас Шевченко, I, 1963, 74); *Охороняючи гурт людей од яничарів, полягли усі до одного козаки сотника Петра Недолі* (Михайло Стельмах, I, 1962, 175).

3. Особа офіцерського чину в козачих військах дореволюційної Росії та контрреволюційних формуваннях періоду громадянської війни. *З Кам'янця-Подільського – останньої резиденції «головного отамана військ України» Симона Петлюри – крізь лінію фронту пробиралися підполковник політичного відділу Кіндрат Погиба і сотник Данило Підіпригора* (Михайло Стельмах, II, 1962, 47); *Троє петлюрівських старшин – полковник, сотник і хорунжий – були зодягнені в барвистий.. одяг* (Юрій Смолич, V, 1959, 262) [36, IX, с. 472].

Незважаючи на відсутність сакрального значення, це слово перебуває в одному ряду з таким числами, наприклад, як «сім», «сорок». Вибір цієї лексеми на позначення великої невизначеної кількості, ймовірно, і зумовлюється сучасним розумінням її ритуальної значущості:

Отже, найбільш актуальним для сучасної мови є кількісно-структурне значення цього слова, на підставі якого паралельно формуються значення невизначено великої кількості, властиві всім великим числівникам, і спектр ритуальних вживань, який, можливо, пояснюється втратою справжніх коренів ритуального функціонування традиційних чисел.

Граматичні особливості слова «тисяча» підкреслюють його іменну сутність. Тобто, слово формувалося для позначення конкретної сукупності, яка сприймається такою і на сучасному етапі (якщо «сто» в поєднанні з іншими числівниками для позначення великих чисел, сотень в сучасній мові вже єдина лексема – «двісті», «п'ятсот», то тисяча має певну граматичну і семантичну самостійність (ми можемо говорити «дві тисячі», «п'ять тисяч»). Напр.: *Велика кількість, сила кого-, чого-небудь. Приплила із Сіракуз і та небога Благати кесаря і бога. І чи одна вона? Мій боже! Прийшло їх тисячі в сльозах* (Тарас Шевченко, II, 1963, 287); *Молодші, коли хотіли поздоровити й потішити старого і хорого поета, то могли знайти до того тисячу інших нагод* (Леся Українка, V, 1956, 428); *Нам сонце правди і свободи Засяє в тисячах огнів* (Микола Вороний, Вибр., 1959, 201); *Коли було подаси знак до бою, то аж гориш увесь, і думки тисячами пролетять у голові* (Юрій Яновський, II, 1958, 251).

У цьому випадку слово «тисяча» виділяється предметно в поєднанні зі збірним іменником «народ», пор .: 1) тільки мн., розм. Велика кількість людей. *На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі* (Михайло Коцюбинський, I, 1955, 334).

У наведених прикладах слово «тисяча» зберігає, на наш погляд, початкове значення.

У першому і третьому випадку його синтаксична функція, наближена до значення обставини способу дії, не дозволяє ототожнювати значення цього слова тільки з кількісним (певним / невизначеним).

Формальні особливості цього слова є підтвердженням того, що воно утворилося спочатку для позначення певної сукупності, причому сукупності великої, таким чином, закономірно має іменну форму.

З іншого боку, якщо такі пари, як десять – десяток, сто – сотня певним чином диференціювалися, то щодо слова «тисяча» (з огляду на чітко виражену іменну структуру) така диференціація не відбулася: – *Коли хочеш одкупитись – одкупляйся скоріше за триста, бо впослі [потім] й за тисячу не одкупишся* (Марко Вовчок, І, 1955, 76); *Ходила чутка, що за нею обіцяно було дати маєток у тисячу десятин* (Панас Мирний, IV, 1955, 334); *– Гуси, гуси!.. Потрібні мені твої гуси! Краще б зайву тисячу курей розплодити! Довгоносик, кажуть, загрожує!* (Остап Вишня, І, 1956, 347).

Слід підкреслити, що множина і без того великого за кількісним значенням слова підсилює сему «невизначеності» і сему «кількісної значущості». Те саме ми можемо говорити і про слова «мільйони» (кого-, чого-небудь), «мільярди» (кого-, чого-небудь).

Таким чином, концептуально важливим у структурі цього слова є семи «величезної кількості і певної сукупності» (з огляду на етимологічний зв'язок з десятковою системою).

Остання виявляється для сучасної мови менш актуальною, так само як і для числівника «сто»:

1. У Стародавній Русі – начальник тисячі військового ополчення. Старші дружинники [в Київській Русі] посилювали свій вплив на великокнязівську владу.. *Великий князь призначав їх тисяцькими-воєводами й посадниками-намісниками в окремі міста й землі* (Історія УРСР, І, 1953, 69)*;* // Помічник посадника в Новгородській феодальній республіці. *На допомогу посадникові вибирали тисяцького, на якого покладалось командування новгородським військом і суд у торгових справах* (Історія СРСР, І, 1956, 66).

2. Виборча службова особа в селян; сільський старшина (до реформи 1861 року); // Старший над соцькими (у Запорізькій Січі). *З Запорожжя понаходило-таки чимало братчиків-січовиків. Давали вони військову пораду, збивали народ докупи і наставляли сотників і тисяцьких* (Олекса Стороженко, I, 1957, 364) [80, IX, с. 125].

Найбільш актуально для сучасної мови саме значення невизначеної кількості: *Тисячі та сотні ніколи в дівках не посивіють. Не бійся! Повиходять швиденько* (Н.-Лев., II, 1956, 478); *Чи то дума безталанного, у котрого недавно тисячі поміж пальцями упливли, чи гадка щасливого, що вже половиною міста володіє та наміряється якнайшвидше і другу заграбастати? Хто знає? Хто вгадає?..* (Мирний, III, 1954, 262).

Асоціативна природа кількісної характеристики чого-небудь в 1000 одиниць підтверджується на прикладах: *тисячоверстовий, тисячокілограмовий, тисячокілометровий, тисячоголосий, тисячоголовий*. Наприклад: *Пливе та й пливе обабіч вулиці.. тисячоголовий людський галасливий натовп* (Андрій Головко, II, 1957, 385); *Гучне тисячоголосе «ура», безперестанні оплески, музика, радісні вигуки, сповнені вдячності й зворушливої шаноби, гриміли, аж стугоніли стіни* (Олександр Довженко, I, 1958, 496). *Йому уявився весь величезний фронт від Балкан і до північної Норвегії ..І в цьому залізному тисячокілометровому ланцюгу маленькою ланкою стоїть його «крейсер»* (Олесь Гончар, III, 1959, 162).

Не утворюючи ідіоматичних сполучень (за винятком традиційних для числівників: *в тисячу разів, крат*, наприклад: *Слухай тисячу разів, а говори один раз* (Українські народні прислів'я та приказки, 1955, 186); – *Звернув до заводу, проходжу в ворота, де тисячу разів проходив (Олесь Гончар, III, 1959, 30); Свято було. Синь глибоких проваль на далекім верху радісно сміялася до Марусі, лист тріпотів у захваті, і потоки, і Черемош – все святкувало, все стало прекраснішим в тисячу разів* (Гнат Хоткевич, II, 1966, 124) [80, IX, с. 125], слово «тисяча» має чітко виражені значення:

1) значення невизначено великої кількості;

2) сему структурно-організованої сукупності (за десятковою системою), яка не продуктивна в сучасній мові.

Отже, можна стверджувати, що у системно-кількісному значенні це слово вживається тільки у складі складних чисел, у розмовному стилі, мові художньої літератури це значення не зустрічається.

Маючи чітко виражену форму іменника чоловічого роду, слово «мільйон» і семантично тяжіє до слова з предметним значенням сукупності. Таким чином, символічне позначення цим словом величезної кількості чого-небудь слід вважати генетичним. Але найбільш очевидним і первинним повинно вважатися саме метафоричне значення безлічі: *Не сотні вас, а міліони Полян, дулебів і древлян Гаврилич гнув во время оно* (Тарас Шевченко, II, 1963, 297); *– Так ось, абсолютно і конче потрібно якнайскоріше видати їм з сейфа двадцять мільйонів доларів. Розумієте?* (Олександр Довженко, I, 1958, 160); *Це ж після війни рани ми свої лікуєм. Ще мільйон віків звікуєм!* (Павло Тичина, II, 1957, 201) [80, IV, с. 738].

Яскраво виражена гіперболічність кількісної оцінки, що виражається цим словом, адекватно виявилась у таких словах-дериватах цього слова як *мільйонноголосий, мільйоннотонний.*

Незважаючи на те, що всі сучасні тлумачні словники відображають значення «невизначено великої кількості». Саме за цим семантичним значенням «мільйон рублів» і «мільйони людей» відбувався процес субстантивації цього слова: *Це ж після війни рани ми свої лікуєм. Ще мільйон віків звікуєм!* (Тич., II, 1957, 201) [80, IV, с. 738].

МІЛЬЙОН, И – «Велика кількість грошей»: 2. *перев. мн.* Велика кількість кого-, чого-небудь; // *мн.* Народні маси; народ. *Партія завжди була для нас тією керівною і спрямовуючою силою, яка підняла мільйони на битву за новий світ* (Цюпа, Україна.., 1960, 285); // Велике багатство, капітал. – *Якби вас доля кинула не в село, а в місто, ви б розвели мільйони, коли так падковито беретесь до роботи* (Н.-Лев., III, 1956, 108) [80, IV, с. 738].

Для цього слова саме група дериватів на лексико-семантичній основі (*мільйонер, мільйонерка, мільйонерський, мільйонник*) є найбільш традиційною. Отже, основний концепт цього слова: «величезна, невизначено велика кількість» кого-, чого-небудь» найбільш часто співвідносимо з позначенням невизначено великої кількості людей або грошей. Первинно, найбільш вживаним є саме це значення слова. Перше значення, що відзначається в тлумачних словників. 1. Число *1000000 / кількість* слід вважати спеціальним, науковим.

Слово «мільярд» практично у всіх основних положеннях збігається із семантичними особливостями слова «мільйон». Відмінними моментами при його розгляді є, по-перше, більш рідкісне вживання, по-друге, його вживання несе велике експресивне навантаження з огляду на більше числове значень, ніж у слова «тисяча», «мільйон»: Наприклад: чого. Кількість із мільярда одиниць. *Концентрація залізо-марганцевих покладів на різних ділянках океанічного дна коливається, але їх загальні запаси вимірюються мільярдами тонн* (Наука і життя, 4, 1962, 33). *І не відає* [філоксера]*, що над нею стоїть істота, котра сильною рукою відбере життя мільярдам ворогів винограду...* (Михайло Коцюбинський, I, 1955, 210) [80, IV, с. 738].

Слід підкреслити аналогічну до слова «мільйон» семантичну спрямованість його розвитку: Словники разом із самою цією лексемою дають і його похідне «мільярдер»: *Купка мільярдерів і мільйонерів безконтрольно розпоряджається всім багатством капіталістичного світу, перетворює життя цілих націй в розмінну монету заради своїх корисливих цілей* (Програма КПРС, 1961, 23). *Влада монополістичного капіталу, купки мільярдерів над усім суспільством.. спрямована на зміцнення ладу експлуатації* (Комуніст України, 4, 1965, 31) [80, IV, с. 738].

Варто також підкреслити «пріоритети» семантичної сполучуваності цього слова з іменниками «людей», «грошей», і як результат стійкого зв'язку – процес субстантивації переважно в напрямку «мільярди гривень».

Смислова структура слова «мільярд», яка, ймовірно, збігається зі смисловою структурою слова «мільйон», у тлумачних словниках подана недостатньо повно через те, що це слово вживається значно менше за часом, ніж інші проаналізовані нами числівники.

Отже, можна стверджувати, що семантично слова «мільйон» і «мільярд» співзвучні. Концепт цього слова також може бути сформульований як позначення невизначено великої кількості.

При аналізі семантики слів важливо пам'ятати, що слово є не тільки елементом лексико-семантичної системи мови, а й культури в цілому. Слова-числівники, позначаючи таку константу світової культури, як число, на концептуальному рівні сконцентрували у своїй семантиці елементи не тільки структурно-логічного, а й індуктивно-емпіричного, культурно-типологічного планів. Сучасний етап функціонування числівників дозволяє побачити за кожним словом цілий пласт історії, міфології, побуту наших предків.

Проведений нами аналіз числівників дозволив таким чином окреслити концепт, семантичний потенціал кожного з них.

Слово ОДИН є синкретичною морфолого-синтаксичною одиницею, покликаною виражати різні відтінки категорії одиничності. Кількісне значення цього слова виявляється найменш реалізованим у мові.

Слова ДВА, ТРИ, ЧОТИРИ, передаючи значення обмеженої кількості (невизначено мало / багато залежно від загальної кількісної парадигми), як давні ад'єктивні, «подвійні форми», є якісними структурними моделями.

Слово ДВА, діалектично пов'язане з категорією двоїни в мові, часто виступає в референційному значенні, відображаючи такі природні властивості багатьох організмів, як парність. Висловлюючи концептуальну генетичну сему «ділити / об'єднувати», може утворювати значення діалектичної єдності або контрасту всередині однієї сутності.

ТРИ, бувши універсальною логічною моделлю (початок – середина – кінець), є найбільш активною сакральною одиницею. Це слово може бути розглянуто як сутність діалектики числа в цілому. Воно може вживатися в

значеннях «багато» / «мало», «єдність» / «відмінність», логічно утворюючи відповідні пари.

ЧОТИРИ є статичною моделлю, логічний концепт якої – «стійкість» – зумовив спрямованість її сакральності.

Числівники П'ЯТЬ, ШІСТЬ, СІМ, ВІСІМ, ДЕВ'ЯТЬ, ДЕСЯТЬ граматично і семантично утворюють групу слів, що має, крім виразно-кількісного значення, невизначено-кількісне значення «багато» в рамках невеликих кількісних парадигм і синтагм.

Індивідуальний семантичний потенціал слова ДЕСЯТЬ як першої десяткової одиниці десяткової системи зумовлений компонентом «безліч» (подібним до вживання числівника «п'ять») і компонентом ритуальним, що відображає поширеність цієї лексеми на позначення невизначеної кількості «багато».

Слова СОРОК, СТО, ТИСЯЧА, МІЛЬЙОН, МІЛЬЯРД в українській мові є семантико-граматичною групою для позначення невизначено великої кількості. Це найбільш актуальний для зазначених лексем тип кількісного значення. Особливо слід виділити числівник СОРОК як такий, що має сакральне значення, а також одночасно значення вимірювальної одиниці, а також слова СТО та ТИСЯЧА, ритуальне вживання яких зумовлено їх роллю ключових (які закінчують певний ряд – сотню чи тисячу) числівників за десятковою системою.

Проведений нами аналіз числівників показав, що саме мова зберігає сліди їхньої нечислової семантики, що за кожним ім'ям абстрактного в сучасному розумінні знака криється своя історія, своя «мовна пам'ять, незважаючи на те, що всі виділені елементи в семантиці числівників знаходяться в межах функціонально-семантичного поля кількісно.

РОЗДІЛ 3
ВІДЧИСЛІВНИКОВІ СЛОВОТВОРНІ ТИПИ

Як вже зазначалося вище, числівники – наймолодша із традиційних десяти частин мови. Він виділився в частину мови, коли деякі прикметники й іменники, що позначають кількість, втратили категорію числа й роду. Числівники починають виражати абстрактне значення числа, тобто таке, яким ми оперуємо в математиці, і закріплює за собою відвернене числове значення. «Не утримавши у своїй системі числівники від п'яти до тисячі (колишні збірні іменники), іменник відшкодовує свою втрату творенням різноманітних кількісно-предметних слів від основ числівників (п'ятірка, трійка ... тощо)» [84, с. 23].

Як ми вже зазначали, більшість науковців вважає, що числівниками в точному значенні є тільки ті кількісні й збірні слова, які мають морфологічні ознаки, що не дозволяють об'єднати їх ні з іменниками, ні із прикметниками.

Але оскільки об'єктом номінації числівника є система рахунку, а одиниці цієї системи – це числа, що виражають рахунок, то традиційно термін «числівник» уживається широко стосовно всіх слів рахункового ряду.

А.Є. Супрун зазначив, що у зв’язку з розвитком специфічних значень числівників, які не мають субстантивності чи ад’єктивності, виникають умови для творення нових слів із коренями числівників, які співвідносяться з числовим рядом, але мають значення предметності, тих чи інших ознак, пов’язаних із поняттям числа [84, с. 21]. У складі номінації з використанням числівникової основи виокремлюємо однослівну номінацію, утворену шляхом семантичної трансформації слова, за допомогою афіксів чи композитивним словотворенням, та аналітичну номінацію, що є, як правило, атрибутивними узгодженими чи неузгодженими, поширеними чи непоширеними словосполученнями.

Числівник як особлива частина мови зі специфічною чіткою значеннєвою системою та меншою граматичною озброєністю у порівнянні з іншими

іменними частинами мови активно вступає в процеси субстантивації [2, с. 151]. Слід зазначити, що більшість науковців визнає можливість субстантивації лише порядкових числівників, оскільки вони мають форму прикметника, пояснюючи це тим, що кількісні і збірні числівники виконують ті ж синтаксичні функції, що й іменник, без субстантивації. Укладачі Граматики української мови пишуть про можливість субстантивації як кількісних, так і збірних числівників: Як показує проведене нами дослідження, кількісні числівники субстантивуються, коли опускається іменник при них. Водночас про субстантивацію збірних числівників можна говорити у тих випадках, коли вони виступають у значенні ‘певна кількість людей‘: *Двадцятеро у сні сняться – / Синів п’ятірниця, / Та ще, мамцю-зірко, / Невісток п’ятірко.... («Балада про стару» І. Драч).*

У. Добосевич визначає такі процеси переходу в іменник частин мови. Це, по-перше, здатність транспонованої одиниці набувати загальнокатегоріального значення предметності, що безпосередньо пов’язано із її семантичним наповненням. По-друге, необхідно виявити морфологічні категорії, спільні чи суміжні з іменниковими, на основі яких ґрунтуються процеси субстантивації – насамперед, грамеми роду, а також числа й відмінка, які визначають за контекстом. По-третє, оказіональний чи закономірний характер субстантивації може виявити критерій частоти (регулярності) вживання транспозитів. По-четверте, частиномовну транспозицію і самостійних частин мови, і службових слів можна виявити за особливостями їх графічного оформлення у тексті (спеціальне графічне виділення лапками, розміром літер, іншим шрифтом тощо вказує на контекстуально зумовлену субстантивацію) [2].

Специфіку числівника як іменної частини мови визначає квантитативна функція, напр.: *Словник коштує сто гривень. У нашій групі десять слухачів.* У нумеративній функції, тобто без супроводу іменника, числівник семантично зближується з іменником, у морфологічному плані набуває граматичних значень роду, числа, а в синтаксичному виконує функції іменникових членів речення, *пор.: Шість ділиться на три; Цих п’ятьох треба відправити додому; Це п’ять ти написав неакуратно* [5].

Як показує проведене нами дослідження, субстантивовані кількісні числівники поділяються на кілька тематичних груп.

1. Кількісні числівники субстантивуються зі значенням особи. Наприклад: *Припустимо, що Танюшкіна капіталістична кузня не зломить... Але що значить один могутній коваль Танюшкін? Один же в полі не воїн* [80 : V : 626]. *Вже можна було розібрати*, що *там* [у *човні*] *сиділо четверо – двоє* на *веслах, а двоє – один проти одного* [80 : V : 626]. *Кажуть, якщо двоє палко покохали.., То для них, хороших, праця вдвічі мила, ..., То ж у кожнім серці – вдвічі більше сили [80 :II : 221]. От троє разом запряглись, Смикнули – катма ходу... [80 : X : 280].*

Слід зазначити, що зі значенням особи субстантивується кількісний числівник *один*, який може використовуватися як у множині (одні), так і в однині (один). Тобто в значенні ‘окрема істота або предмет із сукупності подібних‘. *Двоє кукало, а одне полетіло [80 :II : 221]. Послали одного з табору по воду, бо вже пора була і каші варити [80 : X : 280].*

2. Кількісні числівники субстантивуються зі значенням ′оцінка′. Наприклад: *Одержати на іспиті п'ять.* Або позначають те саме, що трійка. І от *видають раз* на *святки нам білети. Дивлюсь*, у *моєму поведінню* [*моїй поведінці*] *замість п'ять стоїть три* з *половиною. – За віщо* це? – *здивувавсь я. – Щоб не мудрствував дуже, – отець завідуючий* мені [80 : VIII : 424].

3. Кількісні числівники, що позначають назви грального карт та інших ігор; термінів, пов’язаних з грою у карти. Наприклад, гральна карта з сімома очками. *Старий Вейвода витягнув другу сімку і так її залишив. – Тепер прийде туз* або *десятка, – злобно сказав трактирник [80 : IX : 222].*

4. Відзначена субстантивація кількісних числівників – тисяча, мільйон, мільярд. Вони можуть субстантивуватися у значеннях: 1. Величезна, незліченна, незліченна кількість кого -, чого-н., у тому числі: а) у значенні ‘великі гроші, становище у суспільстві. Велике багатство, капітал‘. – *Якби вас доля кинула не в село, а в місто, ви б розвели мільйони, коли так падковито*

беретесь до роботи [80 : IV : 738]; б) в значенні «особа». Наприклад, велика кількість кого-, чого-небудь. *Народні маси; народ. Партія завжди була для нас тією керівною і спрямовуючою силою, яка підняла мільйони на битву за новий світ [80 : IV : 738]. Не сотні вас, а міліони Полян, дулебів і древлян Гаврилич гнув во время оно [80 : IV : 738].*

5. Субстантивовані кількісні числівники зі значенням ‘вік’. Наприклад: *Мені вже за шістдесят, я пішов на пенсію [80 : XI : 468]. На долівці біля кухні сидів Дувид, йому минуло чотири [80 : XI : 366].*

6. Субстантивовані кількісні числівники зі значенням ‘грошова сума’. Кількість із 1000 одиниць. *– Коли хочеш одкупитись – одкупляйся скоріше за триста, бо впослі [потім] й за тисячу не одкупишся [80 : X : 125]. Ходила трошки, що за нею обіцяно було дати маєток у тисячу десятин [80 : X : 125]. – Гуси, гуси!.. Потрібні мені твої гуси! Краще б зайву тисячу курей розплодити! Довгоносик, кажуть, загрожує! [80 : X : 125].*

7. Субстантивовані кількісні числівники зі значенням ‘час‘. *Годинник раптом пробив чотири [80 : XI : 366].*

8. Субстантивовані кількісні числівники без означуваного слова. *Кінь схарапуджено впав* на *всі чотири, рвучись подалі* від *Сивоока [80 : XI : 366]. Уже він начинав боятись, На всі чотири озиравсь*; *Трусивсь*, та *нікуди діватись, Далеко тяжко* в *ліс забравсь [5 : XI : 366].*

9. Тематична група субстантивованих кількісних числівників, які вказують на розміри. Наприклад, у мовленні осіб, які займаються фотографією: три на чотири, три на три та ін. Це, на нашу думку, можна назвати контекстуальною субстантивацією, бо у цьому випадку мова іде про розмір фотокартки.

10. Субстантивовані числівники зі значенням «температура». Наприклад: *У Києві і Київській області сьогодні хмарно, часом невеликий дощ. Вітер слабкий. Температура ввечері дев’ять-десять, удень п'ятнадцять-сімнадцять* [81].

11. Субстантивовані кількісні числівники зі значенням ‘очки (рахунок)’. Наприклад: *Слідом за грою з «Маріуполем», яка відбулася вчора і завершилася з*

рахунком 2:2, команда луганського футбольного клубу «Зоря» обіграла запорізький «Металург» [94].

12. Вказує на кількість, скажімо, ‘другий’ при іменниках – власних назвах. *За «Київ-Товарною два» гримотіло [80 : II : 216].*

Таким чином, субстантивовані кількісні числівники представлені такими тематичними групами (такі, що позначають особу; зі значенням оцінки; віку; позначають назви гральних карт, ігор, термінів; кількісних числівників тисяча, мільйон, мільярд; зі значенням: ‘грошова сума‘; зі значенням ‘час‘, ‘написана цифра‘; субстантивовані кількісні числівники, що вказують на розміри; зі значенням ‘температура‘, ‘очки (рахунок)‘).

Зазначимо, що в українській мові субстантивуються переважно порядкові числівники, наприклад: Рідка страва (суп, борщ тощо), якою починається обід. *Подати перше на стіл.* Уживається на позначення години, якою починається доба. *О першій приходять газети з Москви [80 : XI : 514].* Або уживається на позначення об'єкта, який було названо перед іншим або називають на протиставлення ІНШОМУ. – *Троє купців поділитися мали .. Другий мав грошей у два і рази більше, ніж перший ... [80 : II : 377].*

Отже, числівник активно вступає в процеси субстантивації, набуваючи значення предметності, морфологічних ознак іменника. Кількісні числівники субстантивуються, коли опускається іменник при них. Числівники в широкому розумінні надзвичайно неоднорідні: і за деривaційною, і морфологічною різнобарвністю, і за різноманітністю синтаксичних функцій. Ця неоднорідність виявляється і в процесі їхньої субстантивації.

У лексико-семантичній системі української мови числівники займають особливе місце, зважаючи на складну понятійної віднесеність. З одного боку, числівники виступають як імена чисел, цифрових знаків і в цій якості не дуже цікаві для лексикологів. З іншого боку, – це ціла група слів з кількісним, але не числовим значенням, яка утворює семантичне поле невизначеної кількості, кожне з цих слів може виражати лише ступінь кількісної ознаки, а не тільки називати певні знаки. Саме в такому разі числівники можуть бути розцінені як

детермінологізовані слова, у сучасному функціонуванні яких збереглися залишки колишніх слововживань, колишніх логічних зв'язків.

Аналіз синтагматичних зв'язків числівників дозволяє говорити не лише про певні синтаксичні моделі їх вживання, а й про чітку екстралігвістичну зумовленість і системність їх поєднань з іменниками.

По відношенню до числівників можна говорити про парадигматичні зв'язки між ними і всією лексико-семантичною системою української мови в межах функціонально-семантичного поля кількості. Так, у межах кількісної категоризації за принципом «одиничність» – «мало» – «багато» – »дуже багато» можна говорити про (контекстну) синонімію та антонімію числівників, про варіативність їх в межах цих кількісних розрядів.

Числівник активно вступає в процеси субстантивації, набуваючи значення предметності, морфологічних ознак іменника. Кількісні числівники субстантивуються, коли опускається іменник при них. Числівники в широкому розумінні надзвичайно неоднорідні: і за деривaційною, і морфологічною різнобарвністю, і за різноманітністю синтаксичних функцій. Ця неоднорідність виявляється і в процесі їхньої субстантивації.

Отже, як показує проведене нами дослідження, більша частина похідних утворена від кількісних (87 %), значно менша – від порядкових числівників (13 %). До багатозначних суфіксів відносимо: -иц-а, -к-а, -нк-а . Решту суфіксів у творенні відчислівникових іменників визначаємо як однозначні.

ВИСНОВКИ

Сучасний рівень розвитку логічного мислення, математичної культури сприяє тому, що слова-числівники ототожнюються з назвою цифрових знаків, що і привертає увагу дослідників до їх аналізу.

Саме поняття числа, яке формувалося під впливом розвитку людського досвіду, не є однорідним. У різних сферах людського життя домінують різні аспекти числа. Очевидно, що в сучасній українській культурі під впливом високого ступеня математизації мислення людини домінує саме абстрактний, структурно-логічний компонент поняття числа.

Специфікою поняття числа в українській культурі є його конкретність, що зумовлена як мовними, так і логічними особливостями. При розгляді числівників зі змістового боку слід зважати на те, що слово – це не тільки елемент лексико-семантичної системи сучасної мови, це елемент культури.

Основу всієї складної системи числівників сучасної української літературної мови утворює невелика кількість непохідних назв. Це назви: 1) чисел першого десятка: один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять; 2) чисел нуль, сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон; 3) неозначено-кількісних одиниць багато, мало, кілька, які закріпилися в сукупності числівників. Всі інші означено-кількісні й неозначено-кількісні числівники утворено від перелічених слів.

Специфіка числівників, на відміну від інших частин мови, полягає у тому, що потенційно безмежна кількість назв, що оформлюють складені числівники (числівникові сполуки), не членується на корені, закріплені за окремими кількісними (числовими) значеннями відповідного складеного числівника, а формує єдине кількісне (числове) значення, семантично не членоване і формально членоване на ряд коренів.

При аналізі числівників у лексико-семантичній системі української мови були зроблені такі висновки:

Українська мова має дві форми вираження числа: 1) іменами чисел (абстрактне найменування спеціальних знаків); 2) числівники – слова, що

позначають число, що виражає кількісні відносини. Аналізу саме таких числівників присвячена магістерська робота.

При аналізі семантики слів важливо пам'ятати, що слово є не тільки елементом лексико-семантичної системи мови, а й культури в цілому. Слова-числівники, позначаючи таку константу світової культури, як число, на концептуальному рівні сконцентрували у своїй семантиці елементи не тільки структурно-логічного, а й індуктивно-емпіричного, культурно-типологічного планів. Сучасний етап функціонування числівників дозволяє побачити за кожним словом цілий пласт історії, міфології, побуту наших предків.

Проведений нами аналіз числівників дозволив таким чином окреслити концепт, семантичний потенціал кожного з них.

Слово ОДИН є синкретичною морфолого-синтаксичною одиницею, покликаною виражати різні відтінки категорії одиничності. Кількісне значення цього слова виявляється найменш реалізованим у мові.

Слова ДВА, ТРИ, ЧОТИРИ, передаючи значення обмеженої кількості (невизначено мало / багато залежно від загальної кількісної парадигми), як давні ад'єктивні, «подвійні форми», є якісними структурними моделями.

Слово ДВА, діалектично пов'язане з категорією двоїни в мові, часто виступає в референційному значенні, відображаючи такі природні властивості багатьох організмів, як парність. Висловлюючи концептуальну генетичну сему «ділити / об'єднувати», може утворювати значення діалектичної єдності або контрасту всередині однієї сутності.

ТРИ, бувши універсальною логічною моделлю (початок – середина – кінець), є найбільш активною сакральною одиницею. Це слово може бути розглянуто як сутність діалектики числа в цілому. Воно може вживатися в значеннях «багато» / «мало», «єдність» / «відмінність», логічно утворюючи відповідні пари.

Числівники П'ЯТЬ, ШІСТЬ, СІМ, ВІСІМ, ДЕВ'ЯТЬ, ДЕСЯТЬ граматично і семантично утворюють групу слів, що має, крім виразно-кількісного значення,

невизначено-кількісне значення «багато» в рамках невеликих кількісних парадигм і синтагм.

СІМ є найпопулярнішою за поширеністю кількісною лексемою, що зумовлено символічністю, сакральністю відповідної моделі. Це слово найчастіше передає значення невизначеної кількості у порівнянні з іншими числівниками, найчастіше вживається в сакральному значенні. Слід підкреслити, що семантичний потенціал слова «сім» перевищує за своєю значущістю потенціал інших числівників.

Слова СОРОК, СТО, ТИСЯЧА, МІЛЬЙОН, МІЛЬЯРД в українській мові є семантико-граматичною групою для позначення невизначено великої кількості. Це найбільш актуальний для зазначених лексем тип кількісного значення. Особливо слід виділити числівник СОРОК як такий, що має сакральне значення, а також одночасно значення вимірювальної одиниці, а також слова СТО та ТИСЯЧА, ритуальне вживання яких зумовлено їх роллю ключових (які закінчують певний ряд – сотню чи тисячу) числівників за десятковою системою.

Проведений нами аналіз числівників показав, що саме мова зберігає сліди їхньої нечислової семантики, що за кожним ім'ям абстрактного в сучасному розумінні знака криється своя історія, своя «мовна пам'ять, незважаючи на те, що всі виділені елементи в семантиці числівників знаходяться в межах функціонально-семантичного поля кількісно.

Числівник як особлива частина мови із специфічною чіткою значеннєвою системою та меншою граматичною озброєністю порівняно з іншими іменними частинами мови активно вступає в процеси субстантивації. Утворення похідних іменників у минулому було одним з основних шляхів поповнення словника відчислівниковими похідними. Відчислівникові іменники в українській літературній мові утворюються від чотирьох розрядів числівників – кількісних (власне кількісних, дробових, збірних) і порядкових. Числівникові основи для творення іменників у сучасній українській літературній мові використовуються обмежено.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Аргуткіна А. Особенности концептуализации числа. *Вісник Львівського університету.Серія філологічна.* Львів, 2000. Вип. 28. С.163–165.

2. Арполенко Г. П. Числівник української мови. Київ : Наук. думка, 1980. 242 с.

3. Арполенко Г. Л., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. Київ: Наукова думка, 1980. 242 с.

4. Баранник Д. Х. Морфологічні особливості числівників. *Українська мова і література в школі*. 1966. № 6. С. 15–19.

5. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ : Видав. центр «Академія», 2004. 344 с

6. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Русанівський В. М. Числівник у системі частин мови. *Граматика української мови*. *Морфологія*. Київ, 1993. С. 142–144.

7. Безпояско О.К. Граматика української мови. Морфологія : Підручник. За ред. О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. Київ : Либідь, 1993. 336 с.

8. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избр. труды по общему языкознанию. Т. I–II. Москва, 1963.

9. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наук. думка, 1992. 222 с.

10. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Київ : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. 400 с.

11. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наук. думка, 1988. 256 с.

12. Вихованець І., Городенська К. Числівник. *Теоретична морфологія української мови*. К.: Пульсари, 2004. С. 151–184.

13. Віват Г. Сакральні числа та геометричні фігури як образні засоби. *Дивослово.* 2006. № 7. С. 41–43.

14. Волох О. Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. Київ, 1989. 333 с.

15. Гажук-Котик Л. Г. Діалектна специфіка складних числівників буковинських говірок (лінгвогеографічний *аспект). Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс.* 2015. Вип. 761. С. 8–12.

16. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета. 1984. 1409 с.

17. Городенська К. Г. Вираження неозначеної кількості засобами української мови. *Мовознавство*. 1978. № 4. С. 18–21.

18. Городенська К. Г. Відчислівникові утворення. *Українська мова : Енциклопедія* / [редкол. : В. М. Русанівський, О.О.Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ : Укр. енцикл. ім. М.П.Бажана, 2007. С. 81.

19. Городенська К. Г. Кореляції синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові. *Проблеми сучасної функційно–категорійної граматики:* Зб. наук. праць на пошану члена–кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця. Укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. Донецьк: Вид-во “Ноулідж”, 2010. 391 с.

20. Городенська К. Г. Координація форм у предикативному ядрі. *Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць*. Харків, 2004. Вип. 12. С. 32–37.

21. Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк : Вежа, 2002. № 5. С. 23–26.

22. Горпинич В.О. Українська морфологія: навчальний посібник. Дніпропетровськ, ДНУ, 2002. 350 с.

23. Горпинич В. О. Числівник. *Морфологія української мови: Підручник*. Київ: Академія, 2004. С. 118–135.

24. Гримашевич Г. І. Система українського числівника XVI–XVII ст. Писемні пам’ятки: від картотеки до словника. Відп. ред. Г. Дидик–Меуш. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2013. С. 210–239.

25. Гримашевич Г. Відчислівникові адвербіативи в українських діалектах. *Polsko-Ukrainski dyskurs humanistyczny*. Redakcja naukowa:Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec. Częstochowa-Humań-Poznań, 2013. 282 c.

26. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. Украинско-русский словарь. Берлін : Укр. Слово, 1924, т. 1–4.

27. Гушпіт О. Денумеративні прислівники української мови. *Лінгвістичні студії*. 2019. Випуск 38. С. 16–22.

28. Денисюк В. В. З історії назв на позначення чотирьох десятків в українській мові. *Науковий часопис Східноподільського лінгвокраєзнавчого центру : зб. наук. праць студентів, магістрантів, викладачів*. Умань : ПП Жовтий, 2011. Вип. 1. С. 57–62.

29. Делюсто М. С. Реалізація словозміни кількісних числівників у діалектному тексті. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики та лексикології української мови : зб. наук. праць*. Київ, 2009. Вип. 5. С. 142–146.

30. Дзендзелівський Й. О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області. *Діалектологічний збірник*. Ужгород : Наукові записки Ужгородського університету. Вип. 1. Т. 14, 1955. С. 7–80.

31. Добосевич У. Субстантивація як вияв транспозитних можливостей різних частин мови. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22. С. 91–96.

32. Доленко М. Т., Дацюк І. І., Кащук А. Г. Сучасна українська мова. Київ, 1987. 349 с.

33. Жаботинская С. А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка). М.: Ин-т языкознания РАН, 1992. 216 с.

34. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 172.

35. Жовтобрюх М. А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції. *Мовознавство*. 1993. № 5, 6. С. 3–13.

36. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови. Київ: Вища школа, 1980. С. 182–194.

37. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972. 399 с.

38. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. Донецьк : ДонДУ, 2001. 662 с.

39. Земская Е. А. Словообразование как деятельность. Москва, 1992. 221 с.

40. Івченко М. П. Числівники української мови. Київ: Вид-во Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1955. 143 с.

41. Історія української мови. Морфологія / За ред. В. В. Німчука, А. П. Грищенка, М. А. Жовтобрюха, В. М. Русанівського, І. П. Чепіги. Київ : Наук. думка, 1978. 540 с.

42. Карпенко Ю. А. История форм количественных числительных в украинском языке : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 661 «Языки народов СССР (украинский язык)». Черновцы, 1956. 18 с.

43. Кислюк Л. П. Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові (на матеріалі англійських та німецьких запозичень) : дис... канд. філол. наук: 10.02.15 ; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ, 2000. 238 с.

44. Крижанівська О. Числівникові форми в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року». *Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Вип. 22 (І том). Житомир, 2010. С. 93–99.

45. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва : Изд-во иностр. лит., 1962. 456 с.

46. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. Київський університет, 1961. 172 с.

47. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Київ : Вища шк., 1983. 264 с.

48. Лукінова Т. Б. Числівник. *Історія української мови. Морфологія*. Київ, 1978. С. 126–234.

49. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах. Київ : Наукова думка, 2000. 370 с.

50. Мацюк З. Лінгводидактичні особливості вивчення числівників у курсі української мови як іноземної. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної.* № 14 (2019). С 159–172.

51. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення. Луцьк : РВВ "Вежа" держ. Ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 184 с.

52. Мельник І. А. Відчислівникова синтаксична вербалізація. *Наукові записки. Серія «Філологічна»* : [зб. наук. пр.]. Острог : Вид-во Нац. Ун-ту «Острозька академія», 2012. Вип. 26. С. 198–201.

53. Мельник І. А. Семантичні групи відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць/ Донецький нац. ун–т; гол. ред. А. П.Загнітко*. Донецьк: ДонНУ, 2013. Вип. 26. С.40–46.

54. Мізіна О. І., Дерев'янко Л. І. Структурно-семантичні особливості нульсуфіксальних девербативів, депрономінативів та денумеративів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Філологія»* . Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 7(75). С. 74–77.

55. Мизина К.Н. Числительные украинского языка : автореф. дисс… канд. филол. наук : 10661 / К. Н. Мизина ; Днепропетровский гос. Ун-т. Днепропетровск, 1968. 20 с.

56. Микитюк О. Числівник. *Дивослово*. 2003. № 3. С. 27–32.

57. Назарова Т. В. Про особливості творення прислівників місця і часу в українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1958. № 5. С. 11–12.

58. Німчук В. В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія* / Ред. колегія: В. В. Німчук (відп. ред.), А. П. Грищенко та ін. Київ: Наукова думка, 1978.

59. Німчук В. В. Словотвір числівників у верхньонадборжавських говірках. *Діалектологічний бюлетень*. Вип. VIII. Київ, 1961. С. 44–45.

60. Німчук В. В. Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге Іршавського району (суфіксація). *Наукові записки Ужгородського університету : Діалектологічний збірник.* 1955. Т. 14. С. 169–192.

61. Омельченко З.Л. Морфологическая структура восточностепных говоров Украины : автореф. дисс. …канд. филол. наук. Ужгород, 1985. 25 с.

62. Онишкевич М.Й. Категорія роду і числа числівників два–чотири в західній частині говорів української мови. *Праці XII Республ. Діалектолог. наради*. Київ : Наукова думка, 1971. С. 252 –262.

63. Орфографічний словник української мови / Укл. С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. Київ : Довіра, 1994. 864 с.

64. Павлович М. В. Синтаксичні зв’язки кількісних числівників. *Українська мова і література в школі*. 1964. № 12. С. 79–81.

65. Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2-х ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник. Київ : Вища школа, 2005. С. 187–198.

66. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. 423 с.

67. Плющ М. Я. Функції числівників як ознакових слів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. *Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 13. С. 33–38.

68. Поліщук Л. Б. Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східноподільських говірках: автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 «Українська мова». Умань : ВПЦ «Візаві», 2015. 22 с.

69. Поліщук К. Отаман Зелений. Львів - Київ, 1922.

70. Попович Н. Особливості словозміни числівників у говірках Північної Буковини. *Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія.* Випуск 428–429. 2008. С. 125–130.

71. Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. «Українська мова». Київ, 2002. 174 с.

72. Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І., Куйбіда В. В., Коцур В. П. Словник символів. Київ, 1997. 156 с.

73. Прилипко Н. П. Збірні числівники в українських говорах. *Проблеми сучасної ареалогії*. К. : Наук. думка,1994. С. 192–199.

74. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.

75. Русская грамматика : В 2-х т. Москва : Наука, 1980. Т. 1. 783 с.; Т. 2. 709 с.

76. Розмежування числівника та інших слів з кількісним значенням. URL: https://studopedia.com.ua/1_21256_rozmezhuvannya–chislivnikiv–ta–inshih–sliv–z–kilkisnim–znachennyam.html/.

77. Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови: Числівник. *Українська мова і література в школі*. 1954. № 4. С. 3–15.

78. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.

79. Словник морфем української мови : понад 45000. Л. М. Полюга. Вид. 3-є, доп. і випр.. Київ : Довіра, 2009. 554.

80. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1– 11.

81. Словник української мови. Ред. В. В. Жайворонок. Київ: Просвіта, 2012. 1320 с.

82. Словник української мови. Томи 1–10 (А–ОБМІЛЬ) Український мовно–інформаційний фонд НАН України, 2015–2020.

83. Сунник О. П. Вопросы общей теории частей речи. *Вопросы теории частей речи: На материале языков различных типов*. Ленінград : Наука, 1968. С. 33–48.

84. Супрун А. Е. Славянские числительные. Становление числительных как особой части речи. Минск : Изд-во БГУ, 1969. 232 с.

85. Токар В. П. Історія східнослов'янських іменників жіночого роду, утворюваних за допомогою суфікса -к(а) від числівникових основ. *Питання слов'янознавства.* Львів : Вид-во Львів. Ун-ту, 1962. С. 26–36.

86. Укрінформ. 2020. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric–sports/2669204–futbolisti–zoriz–rahunkom–40–obigrali–zaporizkij–metalurg–u–tovariskomu–matci.html

87. Харківська О. Відчислівникові деривати в українських говорах Закарпаття. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2013. Вип. 18. С.31–43

88. Числівник. URL: https://studfile.net/preview/7494031/.

89. Швачко С. О. Семантичне навантаження денумеральних одиниць. *Зб.наук.праць: Мовні концептуальні картини світу*. Київ. 2002. № 7. С. 522–527.

90. Шевельов Ю. З проблематики формування українського числівника як частини мови. *Третій Міжнародний конгрес україністів*. Харків, 1996. С. 94–98.

91. Швачко С. О. Лінгвістичний статус числівника сучасної англійської мови. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Філологія. Педагогіка. Психологія*. Київ: КНЛУ, 2002. Вип. № 6. С. 349–356.

92. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград : Наука, 1974. 428 с.